

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΚΑΣ ΚΑΡΑΜΠΑ
(Α.Μ.: 1012202103012)

Θέμα: «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος (1899-1987) και η
συμβολή του στη «Σοσιαλιστική Ένωση»

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	2
Εισαγωγή.....	3
Α΄ Κεφάλαιο	
Η γέννηση, οι σπουδές και η οικογένεια του Κωνσταντίνου Τσάτσου.....	5
Β΄ Κεφάλαιο	
Το συγγραφικό έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου.....	16
Γ΄ Κεφάλαιο	
Η πολιτική σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου Τσάτσου.....	37
Δ΄ Κεφάλαιο	
Η συμβολή του Κωνσταντίνου Τσάτσου στη «Σοσιαλιστική Ένωση».....	51
Ε΄ Κεφάλαιο	
Η «Σοσιαλιστική Ένωση» και οι πολιτικές παρακαταθήκες της.....	59
Επίλογος.....	73
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	75
Περίληψη.....	84

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, έχει ως αντικείμενο πραγμάτευσης τη ζωή και το πολύπλευρο έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου ειδικά στην «Σοσιαλιστική Ένωση».

Ο Έλληνας νομικός, φιλόσοφος και πολιτικός Κωνσταντίνος Τσάτσος (1 Ιουλίου 1899 – 8 Οκτωβρίου 1987) κατείχε το αξίωμα του προέδρου της Δημοκρατίας (1975-1980). Συνέχισε την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία με την εκλογή του ως μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1961), όπου διετέλεσε και πρόεδρος, και τακτικός καθηγητής της νομικής φιλοσοφίας στη Νομική Σχολή Αθηνών. Ασχολήθηκε για πρώτη φορά με την πολιτική το 1945 όταν διορίστηκε υπουργός Εσωτερικών στη διοίκηση του Πέτρου Βούλγαρη. Έκτοτε έχει εξελιχθεί σε ένα από τα βασικά πρόσωπα της ελληνικής πολιτικής. Υπηρέτησε ως υπουργός σε πολλές κυβερνήσεις πριν μετατραπεί σε έναν από τους σημαντικότερους συμμάχους του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Κατάφερε να κερδίσει την υποστήριξη του τελευταίου και να γίνει ο πρώτος πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας το 1975, θέση που κράτησε μέχρι την παραίτησή του το 1980.

Τα γραπτά του για τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία και το δίκαιο θεωρούνται σημαντικά. Το ότι ήταν επικεφαλής της κοινοβουλευτικής επιτροπής που συνέταξε το Σύνταγμα του 1975 του έδωσε σημαντική επιρροή. Θεωρείται επίσης ως ένας από τους βασικούς υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ιδέας, και ήταν επίσης λάτρης της αμερικανικής δημοκρατίας. Έλαβε το μέγα Ευρωπαϊκό Βραβείο Κουντενχόβε – Καλλέργη το 1980 για τη σημαντική συμβολή του στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού οράματος. Ανήκε επίσης σε μια σειρά από ξένες ακαδημίες, όπως αυτές της Λετονίας, της Ρωσίας και άλλων χωρών. Σε ηλικία 88 ετών, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έφυγε από τον καρκίνο στις 8 Οκτωβρίου 1987.

Θέλω να ευχαριστήσω τους καθηγητές του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες Θεωρήσεις και Προοπτικές» για την στήριξή τους, και ιδιαίτερα την κ. Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη ΕΔΠ του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για όλες τις υποδείξεις και συμβουλές της κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

Εισαγωγή

Θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η συμβολή του Κωνσταντίνου Τσάτσου στην «Σοσιαλιστική Ένωση». Η εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια.

Το πρώτο κεφάλαιο αφορά τη γέννηση, τις σπουδές και την οικογένεια του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν εξέχων Έλληνας νομικός, πολιτικός και ακαδημαϊκός, ο οποίος γεννήθηκε την 1η Ιουλίου 1899 στην Αθήνα. Ο πατέρας του, Ιωάννης Τσάτσος, ήταν γνωστός δικηγόρος και βουλευτής, ενώ η μητέρα του ονομαζόταν Λούλα Πλάκα. Ο Τσάτσος σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου απέκτησε το πτυχίο του στη Νομική το 1921. Στη συνέχεια συνέχισε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Νομική στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης στο Παρίσι, Γαλλία, όπου απέκτησε διδακτορικό στη Νομική το 1924. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του, ο Τσάτσος επέστρεψε στην Ελλάδα και ξεκίνησε την ακαδημαϊκή του καριέρα ως καθηγητής Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ασχολήθηκε επίσης με την πολιτική, διετέλεσε βουλευτής από το 1936 έως το 1940.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στο συγγραφικό έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Ήταν πολυγραφότατος συγγραφέας πολυάριθμων βιβλίων και άρθρων για ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, όπως το δίκαιο, η πολιτική, η ιστορία και η φιλοσοφία. Μερικά από τα αξιόλογα έργα του Τσάτσου είναι: *Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου* (1932), *Πολιτική, θεωρία πολιτικής δεοντολογίας* (1965), *Η Ελλάς και η Ευρώπη* (1978).

Το τρίτο κεφάλαιο έχει σχέση με την πολιτική σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Ο Τσάτσος ξεκίνησε την πολιτική του καριέρα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 ως μέλος του Εθνικιστικού Κόμματος. Διετέλεσε βουλευτής για πρώτη φορά το 1936. Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο συνελήφθη και φυλακίστηκε από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής για τη δράση του στην αντίσταση. Μετά τον πόλεμο, ο Τσάτσος έγινε εξέχουσα προσωπικότητα της ελληνικής πολιτικής. Υπηρέτησε ως βουλευτής για πολλά χρόνια και κατείχε πολλές υπουργικές θέσεις, μεταξύ των οποίων Υπουργός Παιδείας και Υπουργός Δικαιοσύνης. Το 1974, ο Τσάτσος διορίστηκε από την ελληνική στρατιωτική χούντα για να υπηρετήσει ως Πρόεδρος της Συνταγματικής Συνέλευσης, η οποία ήταν επιφορτισμένη με τη σύνταξη ενός νέου συντάγματος για την Ελλάδα. Το νέο σύνταγμα εγκρίθηκε το 1975 και ο Τσάτσος εξελέγη πρώτος Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας με το νέο σύνταγμα.

Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως Προέδρου, ο Τσάτσος εργάστηκε για την ενίσχυση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ελευθερίας του Τύπου. Ο Τσάτσος αποσύρθηκε από την πολιτική το 1980 και επέστρεψε στην καριέρα του ως συγγραφέας και νομικός μελετητής.

Το τέταρτο κεφάλαιο ασχολείται με τη συνεισφορά του Κωνσταντίνου Τσάτσου στη «Σοσιαλιστική Ένωση». Μεταξύ 1942 και 1945, η Σοσιαλιστική Ένωση ήταν μια χαλαρά οργανωμένη ομάδα πολιτικής συζήτησης στην οποία συμμετείχαν εξέχοντες μεταγενέστεροι πολιτικοί και οικονομολόγοι μεταξύ αυτών και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Αν και συμμετείχε στα πρώτα του χρόνια, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αποδοκίμασε τον «ακαδημαϊκισμό» του. Παρά μια προσπάθεια του 1943, η Σοσιαλιστική Ένωση δεν εξελίχθηκε σε πολιτικό κόμμα. Πολιτικά, μοιάζει περισσότερο με το στρατόπεδο κεντρώου/κεντροαριστερού, αλλά όχι σύμφωνα με την προϋπάρχουσα διχοτόμηση βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού. Εκτός από το ΕΑΜ αντιτάχθηκε στη μοναρχία. Η Σοσιαλιστική Ένωση, η οποία μοιραζόταν πολλά από τα ίδια ιδανικά με το Σοσιαλιστικό Κόμμα, διαλύθηκε επίσημα τον Ιανουάριο του 1945.

Το πέμπτο κεφάλαιο αφορά τη «Σοσιαλιστική Ένωση» και τις πολιτικές παρακαταθήκες της. Δεν υπήρχε αίσιο τέλος για τη Σοσιαλιστική Ένωση. Τον Οκτώβριο του 1943, όταν ξέσπασε ο κατοχικός εμφύλιος, προσπαθούσε να γίνει κόμμα όταν τα δύο γεγονότα συγκρούστηκαν, αναγκάζοντάς την να θέσει σε αναμονή τον πολιτικό της ρόλο. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, καταστράφηκαν όλες οι προοπτικές για τον εαυτό της και γενικά για τους ριζοσπάστες, γεγονός που οδήγησε στην κυριαρχία ακραίων αντικομμουνιστικών απόψεων, ενώ συνέβαλε και στην αναζωπύρωση των «παλιών» κομμάτων του Σχίσματος. Υπό το φως αυτού, η Σοσιαλιστική Ένωση προσχώρησε επίσημα στο νεοϊδρυθέν Σοσιαλιστικό Κόμμα στα τέλη Ιανουαρίου 1945.

Α΄ Κεφάλαιο

Η γέννηση, οι σπουδές και η οικογένεια του Κωνσταντίνου Τσάτσου

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος υπήρξε διπλωμάτης, πανεπιστημιακός καθηγητής, λογοτέχνης, ακαδημαϊκός, δημοσιογράφος και πολιτικός. Πρόκειται για μια εξέχουσα προσωπικότητα του ελληνικού πολιτισμού του 20ου αιώνα που προήδρευσε στη Δημοκρατία από το 1975 έως το 1980.

Ήταν το πρώτο παιδί του Δημητρίου Τσάτσου, δικηγόρου και βουλευτή, και της Θεοδώρας Ευστρατιάδη και γεννήθηκε την 1η Ιουλίου 1899 στην Αθήνα. Ο Θεμιστοκλής Τσάτσος ήταν ο μεγαλύτερος αδελφός του. Μεγάλωσε σε ένα σπίτι της Αθήνας στην οδό Βησσαρίωνος 8, αλλά ταξίδευε συχνά στην Τεργέστη για να επισκεφτεί την οικογένεια της μητέρας του εκεί¹. Τα πρώτα του χρόνια, το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε, και ιδιαίτερα το πρώιμο διάβασμά του είχαν σημαντική επίδραση στα μετέπειτα χρόνια του, τα οποία ήταν γεμάτα με επιστημονική έρευνα, νομικά και φιλοσοφικά κείμενα, καθώς και λογοτεχνικά και ποιητικά έργα. Όπως συχνά σημειώνει ο Κ. Τσάτσος, η πρώιμη ζωή του και το σκηνικό στο οποίο έζησε λειτούργησαν ως καταλύτες για τη μετέπειτα πορεία του². Παρακολούθησε το Γυμνάσιο Μακρή, το Β' Λύκειο Νεάπολης και το «Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδευσεως». Εκπαιδευτές του εκεί ήταν ο Σωκράτης Κουγέας και ο Δημήτρης Γληνός³. Άρχισε να μιλά γαλλικά και γερμανικά σε νεαρή ηλικία και άρχισε να διαβάσει ποίηση και φιλοσοφία σε ηλικία 13 ετών. Μαζί με τον παιδικό του φίλο Αλέξανδρο Εμπειρικό - Κουμουνδούρο, άρχισε να γράφει ποίηση σε ηλικία 15 ετών⁴.

Όταν ανιχνεύσουμε την καταγωγή του, ανακαλύπτουμε ότι οι παππούδες του ανήκαν στην αστική και μεσαία τάξη της ελληνικής διασποράς δηλαδή στην τάξη των εμπόρων, επιχειρηματιών, διπλωματών, πολιτικών και πολιτικών από τον 19ο και τον 20ο αιώνα. Ο ίδιος αναφερόμενος στην καταγωγή του λέει: ««Η οικογένειά μου δεν ήταν ούτε από τις πρώτες του τόπου μα ούτε και μια μικροαστική οικογένεια. Έμποροι είτανε οι περισσότεροι πρόγονοί μου και ακόμα και σήμερα, εκτός από μένα και τον αδελφό μου, όλοι οι Τσάτσοι έμποροι και επιχειρηματίες είναι. Ακόμα και ο κλάδος

¹ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, Αθήνα 2019, τ. 1, σ. 21.

² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 15.

³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 23.

⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 48-49.

της γιαγιάς μου, Αθηνάς Τσάτσου, που κατόρθωσε να ανεβή ψηλότερα κοινωνικά, με το εμπόριο έφτασε εκεί που έφτασε»⁵.

Ξεκίνησε τις σπουδές του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1914 και πήρε το πτυχίο του εκεί το 1918⁶. Το ίδιο έτος υπηρέτησε ως κρυπτογράφος στην ελληνική αντιπροσωπεία στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού, που ηγήθηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και πέρασε ένα χρόνο στο Παρίσι⁷. Του χορηγήθηκε άδεια δικηγορίας το 1920 και το 1921 ανέλαβε μαζί με τον Γεώργιο Μαριδάκη το δικηγορικό γραφείο του πατέρα του μετά τον θάνατο του τελευταίου⁸. Η έναρξη των μεταπτυχιακών σπουδών τέθηκε σε αναμονή λόγω των στρατιωτικών του υποχρεώσεων μέχρι το 1923, του ξαφνικού θανάτου του πατέρα του και της ανάγκης να σώσει το δικηγορικό γραφείο, που ήταν η μόνη πηγή εισοδήματος της μητέρας και του αδελφού του⁹. Μετακόμισε στη Χαϊδελβέργη το 1925 για να ολοκληρώσει τη διδακτορική του εργασία και τις νομικές σπουδές. Εκεί γνώρισε τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο και επηρεάστηκε πολύ από τον Ρίκερτ, τον Γιάσπερς και άλλους Γερμανούς δασκάλους¹⁰. Με την επιστροφή του, αυτός και ο αδελφός του Θεμιστοκλής ανέλαβαν την επιχείρηση του πατέρα τους και συνέχισαν να ασκούν το επάγγελμα του δικηγόρου μόνο μέχρι το 1931. Αναγνώρισε στην αυτοβιογραφία του ότι ο ίδιος δεν είχε κανένα ενδιαφέρον να γίνει δικηγόρος: «Δεν αισθάνθηκα ποτέ, ούτε στην αρχή, μια οποιαδήποτε έλξη προς αυτό το επάγγελμα. Δεν συνέδεσα καμιά φιλοδοξία μου μαζί του[...]»¹¹, «[...]η δικηγορία [...]που πάντα αντιπαθούσα και ως επάγγελμα και ως περιβάλλον[...]»¹².

Η διδακτορική του διατριβή «Το δίκαιο ως τεχνική και επιστήμη» και η διατριβή του «Φιλοσοφία και επιστήμη του δικαίου», του απονεμήθηκαν και οι δύο το 1929¹³. Την επόμενη χρονιά διορίστηκε καθηγητής και η δοκιμαστική του διατριβή «Φιλοσοφία και επιστήμη του Δικαίου». Το 1933 ήταν καθηγητής στην έδρα της εισαγωγής στην επιστήμη του δικαίου και στη φιλοσοφία του δικαίου¹⁴.

⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 17.

⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 82.

⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 123.

⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 123-124.

⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 124.

¹⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 127-128.

¹¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 179.

¹² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 329.

¹³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 224.

¹⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 225.

Ξεκίνησε την καριέρα του ως λέκτορας που δεν πληρωνόταν¹⁵. Άρχισε να διδάσκει την Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων το 1934¹⁶. Ο Τσάτσος γνώρισε μερικούς από τους σημαντικούς συγγραφείς και ποιητές της δεκαετίας του 1930, αλλά η φιλία του με τον Κωστή Παλαμά —τον οποίο γνώριζε από το 1922— ήταν ιδιαίτερα αξιοσημείωτη¹⁷. Συνίδρυσε επίσης το τριμηνιαίο περιοδικό «Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών» το 1930 με τους Κανελλόπουλο και Θεοδωρακόπουλο το οποίο εκδόθηκε για τα επόμενα έντεκα χρόνια¹⁸.

Δίδαξε επίσης φιλοσοφία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο εκτός από τα μαθήματα στη Νομική Σχολή (1935 - 1938)¹⁹. Όταν δημοσίευσε άρθρα για την υποστήριξη του δημοκρατικού πολιτεύματος πριν από το δημοψήφισμα το 1935, άρχισε να ασχολείται με πολιτικά ζητήματα²⁰. Λόγω της δικτατορίας Μεταξά, δεν μπόρεσε να κερδίσει τον τίτλο του τακτικού καθηγητή το 1938²¹. Μια δυναμική εκστρατεία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου εμπόδισε την κυβέρνηση Τσαλδάρη να τον αποβάλει από το Πανεπιστήμιο την ίδια χρονιά²².

Μαζί με τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο και τον Ιωάννη Κακριδή έγραψαν στον Μεταξά και του ζήτησαν να καταταγεί οικειοθελώς και να πολεμήσει όταν άρχισε ο πόλεμος του 1940. Τέλος, η Διεύθυνση Εξωτερικού Τύπου προσέλαβε τον Τσάτσο για την παραγωγή προπαγανδιστικών φυλλαδίων σε άλλες γλώσσες²³. Αυτός και η οικογένειά του άφησαν την Αθήνα όταν έφτασαν οι Γερμανοί και μετακόμισαν στον Βασσαρά, ένα χωριό της Σπάρτης, με σκοπό να ταξιδέψουν τελικά στην Κίσαμο μέσω Κυθήρων και Αντικυθήρων. Οι Γερμανοί έφυγαν από τη Σπάρτη και κατευθύνθηκαν πίσω στην Αθήνα²⁴. Υπηρέτησε στα διοικητικά συμβούλια του Πανεπιστημίου και του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ) της Αρχιεπισκοπής²⁵.

Στις 28 Οκτωβρίου εκείνης της χρονιάς 1941 έδωσε ομιλία στους μαθητές του και τους ανέθεσε να καταθέσουν λουλούδια στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη κατά ομάδες. Λόγω μέτρων ασφαλείας, αυτό έγινε στο άγαλμα του Διονυσίου

¹⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 227.

¹⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 229.

¹⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 161-174

¹⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 181, 226.

¹⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 231.

²⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 299.

²¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 231.

²² Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, Αθήνα 2019, τ. 2, σ. 376.

²³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 279.

²⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 282.

²⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 286.

Σολωμού στον Εθνικό Κήπο. Απολύθηκε από τη δουλειά του στο Πανεπιστήμιο την επόμενη μέρα²⁶. Κατάφερε να γλιτώσει τη σύλληψη επιστρέφοντας στο σπίτι με τη βοήθεια του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού από την κρυψώνα του²⁷. Μαζί με τους Ξενοφώντα Ζολώτα, Γεώργιο Μαύρο, Άγγελο Αγγελόπουλο και Πέτρο Γαρουφαλιά ίδρυσε τη Σοσιαλιστική Ένωση το 1942²⁸.

Εργάστηκε στο πλευρό του Χριστόδουλου Τσιγκάντε ως μέλος της επιτροπής που λειτούργησε ως αγωγός μεταξύ της κυβέρνησης του Καΐρου και των αντιστασιακών ομάδων κατά τη διάρκεια της κατοχής²⁹. Προσέγγισε τον Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο (ΕΔΕΣ) και την Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ) αφού αποξενώθηκε ιδεολογικά από το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο³⁰. Είχε προσκληθεί από τους Άγγελο Αγγελόπουλο και Αλέξανδρο Σβώλο να ενταχθεί μαζί τους στις τάξεις του ΕΑΜ, αλλά αρνήθηκε³¹. Καταζητήθηκε για την πράξη του, αλλά κατάφερε να διαφύγει τον Ιούλιο του 1944 στη Μέση Ανατολή και να παραμείνει εκεί μέχρι τον Νοέμβριο του ίδιου έτους³². Διορίστηκε τακτικός καθηγητής στη Νομική Σχολή Αθηνών το 1944³³. Διατήρησε αυτή τη θέση μέχρι τον Φεβρουάριο του 1946, όταν αποφάσισε να παραιτηθεί για να είναι υποψήφιος βουλευτής³⁴.

Η οικογένεια Τσάτσου είχε φιλοβενιζελικές καταβολές και έντονη πολιτική δραστηριότητα³⁵. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Τσάτσος γράφει: «Το σπίτι μου ήταν πολιτικό σπίτι»³⁶. Η πολιτική του στάση ήταν υπέρ της Αντάντ και υπέρ του Βενιζελισμού³⁷. Ο ίδιος συνεχίζει: «Στα χρόνια όμως της Κατοχής, μια πρόσθετη φλόγα άναψε μέσα μου. Με έπιασε η μανία της πολιτικής δράσης. Το 1944-45 ήθελα με πάθος να γίνω Υπουργός[...]Οι επιθέσεις που μου έγιναν [...] γιατί είχα κάνει ως υπουργός σε 3 1/2 μήνες σπουδαίο έργο, επιτείνανε τις φιλοδοξίες μου. Απέβλεπα πια στο βουλευτικό[...]»³⁸.

²⁶ Γ. Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α' (1935-1944)*, Αθήνα 1992, σ. 40.

²⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 316.

²⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 300.

²⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 282.

³⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 614.

³¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 295.

³² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 296-297.

³³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 231.

³⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 230.

³⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 213.

³⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 233.

³⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 235.

³⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 241.

Η πρώτη του σημαντική ενασχόληση με την πολιτική έγινε το 1945, όταν διορίστηκε υπουργός Εσωτερικών και προσωρινά (μόνο για δύο ημέρες) Υπουργός Δικαιοσύνης και Κοινωνικής Πρόνοιας στην υπηρεσιακή διοίκηση του Πέτρου Βούλγαρη³⁹. Ανασκοπώντας τις υπουργικές του δραστηριότητες, σημειώνει ότι τότε διόρισε δημάρχους, στελέχωσε όλους τους νομούς και διόρισε 1300 αστυνομικούς της χωροφυλακής και της πόλης⁴⁰. Ωστόσο, ο Δαμασκηνός κλήθηκε να εγκαταλείψει τη θέση του ως αποτέλεσμα της πίεσης των μέσων ενημέρωσης (ομάδα Λαμπράκη)⁴¹. Ανέλαβε τον έλεγχο του Υπουργείου Τύπου και Πληροφοριών και του Προσωρινού Υπουργείου Αεροπορίας στην κυβέρνηση Κανελλόπουλου, που ιδρύθηκε την ίδια χρονιά⁴². Το επόμενο έτος, έθεσε υποψηφιότητα στις βουλευτικές εκλογές και επιλέχθηκε για πρώτη φορά να υπηρετήσει στο νομοθετικό σώμα⁴³. Ταξίδεψε στο Κάιρο το 1947 και στη Ρώμη το 1948 για λογαριασμό του Ελληνικού Κοινοβουλίου σε διακοινοβουλευτικές συγκεντρώσεις⁴⁴.

Του δόθηκε το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου Παιδείας το 1949⁴⁵. Κατά τη διάρκεια της θητείας του, οργάνωσε την εθνική γκαλερί τέχνης ενώ τσακωνόταν με δασκάλους για αυξήσεις μισθών. Η Ιερά Σύνοδος επέλεξε νέο αρχιεπίσκοπο κατά τη διάρκεια της θητείας του μετά και από την κοίμηση του Δαμασκηνού. Σε αυτό ο Τσάτσος στήριξε τον Σπυρίδωνα, τον τελικά νικητή και Μητροπολίτη Ιωαννίνων. Έλαβε υποψηφιότητα το 1950 με το κόμμα του Κανελλόπουλου, αλλά δεν τα κατάφερε. Μετά από αυτό, άρχισε να εργάζεται στην εφημερίδα Καθημερινή πριν επιστρέψει για λίγο στη δικηγορία⁴⁶. Διορίστηκε υφυπουργός Συντονισμού στα τέλη του 1950⁴⁷.

Στην τοποθέτησή του συμφώνησαν και οι Αμερικανοί, οι οποίοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Τσάτσου, είχαν εκτιμήσει το έργο του ως υπουργός Παιδείας και ότι είχε λάβει όλες τις απαραίτητες πιστώσεις⁴⁸. Διατήρησε τη θέση του για έξι μήνες, αλλά η πίεση του Γιώργου Παπανδρέου τον ανάγκασε να παραιτηθεί. Όταν ο Σοφοκλής

³⁹ Η. Νικολακόπουλος, «Το μετέωρο βήμα προς την ομαλότητα: Φεβρουάριος 1945 - Μάρτιος 1946», στο: *Έξι στιγμές του Εικοστού Αιώνα: Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949*, Αθήνα 2012, σ. 25.

⁴⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 301.

⁴¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 301-302.

⁴² Α. Μακρυδημήτρης, *Οι υπουργοί των Εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Αθήνα 2000, σ. 96-97.

⁴³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 303.

⁴⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 303-306.

⁴⁵ Σπ. Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, Αθήνα 1994, τ.2, σ. 185-190.

⁴⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 322

⁴⁷ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι Απαρχές, 1900-1922*, Αθήνα 1998, τ. Α1, σ. 33-34.

⁴⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 323.

Βενιζέλος έγινε υπουργός, επανήλθε στον ίδιο ρόλο⁴⁹. Προσπάθησε να διεκδικήσει ξανά το αξίωμα το 1951 αλλά δεν τα κατάφερε. Έχασε τις εκλογές την επόμενη χρονιά για άλλη μια φορά⁵⁰ και τρία χρόνια αργότερα ενεπλάκη σε οικονομικό σκάνδαλο. Ως αποτέλεσμα, συστάθηκε εξεταστική επιτροπή, η οποία τελικά τον έκρινε αθώο⁵¹. Στο *Αθήναιον* δίδαξε μια σειρά μαθημάτων⁵². Η δικηγορία του και η στήλη του στην *Καθημερινή* του εξασφάλιζαν τα προς το ζην⁵³. Το 1952 περιόδευσε σε δέκα Αμερικανικά Πανεπιστήμια υπό τη χορηγία του Ιδρύματος Fulbright⁵⁴.

Εντάχθηκε στην Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ), ένα κόμμα που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, το 1956, και συνεργάστηκε με τον αρχηγό του για τη σύνταξη κειμένων και δηλώσεων σχετικά με την ίδρυση του κόμματος πριν εκλεγεί ως βουλευτής⁵⁵. Ανέλαβε το Υπουργείο Προεδρίας στη διοίκηση που ίδρυσε ο Καραμανλής⁵⁶. Επιλέχθηκε επίσημα ως βουλευτής στις εκλογές που ακολούθησαν το 1958 και ανέλαβε για άλλη μια φορά το Υπουργείο Προεδρίας. Ο ίδιος σημειώνει σχετικά: «Ο Καραμανλής όμως, αδιαφορώντας για τις αρμοδιότητές μου, με ήθελε κυρίως για συντάκτη κυβερνητικών δηλώσεων και για Υπουργό Τύπου»⁵⁷. Το Υπουργείο Προεδρίας επιφορτίστηκε με μια σειρά από καθήκοντα, συμπεριλαμβανομένου του τουρισμού. Ξεπέρασε τον προϋπολογισμό για το ξενοδοχείο της Πάρνηθας, για το οποίο ελέγχθηκε από την αντιπολίτευση⁵⁸, και επίσης έκανε σημαντικές βελτιώσεις στα διεθνή θεατρικά και μουσικά φεστιβάλ που πραγματοποιούνται σε όλη την Ελλάδα⁵⁹. Με 24 ψήφους υπέρ και 6 ψήφους κατά, εξελέγη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών με έδρα τη φιλοσοφία του δικαίου τον Ιούνιο του 1961. Ο Τσάτσος στα απομνημονεύματά του αναφέρει για τους έξι αυτούς που τον καταψήφισαν: «Οι έξι ακαδημαϊκοί που με καταψήφισαν ήταν ο Πουλίτσας[...] οι Μπρατσιώτης και Τριακκαλινός, πιθανόν ο Σταματάκος και δυο άλλοι που δεν μπορώ να μαντέψω[...] Ο Πουλίτσας με βεβαίωσε ότι με ψήφισε, αλλά έχω λόγους να είμαι βέβαιος περί του αντιθέτου. Οι Μπρατσιώτης και Τριακκαλινός μου ομολόγησαν,

⁴⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 324.

⁵⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 327.

⁵¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 328-329.

⁵² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 329.

⁵³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 329.

⁵⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 330.

⁵⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 335.

⁵⁶ Η. Νικολακόπουλος, «Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κ. Καραμανλή και οι εκλογές του 1956», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2000, τ. 16, σ. 192-194.

⁵⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 336-337.

⁵⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 343.

⁵⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 344.

ύστερα από συνεργασία δύο-τριών ετών, ότι με κατεψήφισαν, δηλώνοντάς μου πως αν με γνώριζαν θα με είχαν ψηφίσει»⁶⁰. Την δημιουργία μιας τόσο εξειδικευμένης έδρας με σκοπό την εκλογή του Τσάτσου σε αυτήν ήθελαν οι Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ηλίας Βενέζης, Χρήστος Καρούζος⁶¹. «Οι αντινομίες του Πρακτικού Λόγου και τα Πλάτωνος Πολιτικά» ήταν ο τίτλος της εναρκτήριας ομιλίας του στην Ακαδημία⁶². Κατείχε θέσεις αντιπροέδρου (1966) και προέδρου σε αυτήν. Επανεξελέγη στη Βουλή των Αντιπροσώπων την ίδια χρονιά (1961), αλλά δεν ανέλαβε υπουργείο. Όταν ο υπουργός Βιομηχανίας Ζήσης Ζησάκης παραιτήθηκε το 1962, ο Καραμανλής του πρότεινε να αναλάβει το συγκεκριμένο χαρτοφυλάκιο⁶³. Στη συνέχεια, έγινε υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας. Τσάτσος και Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου κόπηκαν από τις ηγετικές διαμάχες όταν έφυγε ο Καραμανλής. Ο Τσάτσος ανέλαβε το Υπουργείο Δικαιοσύνης στη διοίκηση Κανελλόπουλου⁶⁴, όπου υπηρέτησε έως ότου ανέλαβε η δικτατορία των Συνταγματαρχών στις 21 Απριλίου⁶⁵.

Ο Τσάτσος υπέγραψε μερικές αντιδικτατορικές διακηρύξεις κατά τη διάρκεια της δικτατορίας αλλά δεν έκανε τίποτα άλλο. Σημειώνει σχετικά: «Η στάση μου κατά τη διάρκεια της δικτατορίας ήταν απλώς αξιοπρεπής. Ούτε βόμβες έφτιαχνα, ούτε βγήκα στο πεζοδρόμιο. Υπέγραψα διάφορες αντιδικτατορικές δηλώσεις μαζί με άλλα στελέχη του πολιτικού κόσμου»⁶⁶. Κατέθεσε για λογαριασμό του συγγραφέα Μένη Κουμανταρέα κατά τη δίκη του από το Εφετείο Αθηνών για το πεζό ποίημά του *Το Αρμένισμα*⁶⁷. Ένας αστυνομικός τον ακολουθούσε ανά πάσα στιγμή και τον παρακολουθούσε. Ανέλαβε το Υπουργείο Πολιτισμού στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας μετά τη Χούντα, αλλά περισσότερο επικεντρώθηκε στη δημιουργία των συνασπισμών της Νέας Δημοκρατίας και στη σύνταξη του νέου Συντάγματος. Στις εκλογές που ακολούθησαν επιλέχθηκε στην τρίτη θέση του ψηφοδελτίου της επικρατείας. Αν και ο Μιχαήλ Στασινόπουλος, που προτάθηκε από τον Τσάτσο, προτάθηκε επίσης ομόφωνα για την πρώτη θέση, ζήτησε να πάρει την πρώτη θέση, επειδή είχε διατελέσει στο παρελθόν πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας. Ο Τσάτσος έδωσε τη θέση του στον Στασινόπουλο και ξεκίνησε δεύτερος, αλλά όταν η

⁶⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 382

⁶¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 381

⁶² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 363

⁶³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 363

⁶⁴ Β. Μπεκίρης, *Ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος*, Αθήνα 1999, σ. 19-21.

⁶⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 375.

⁶⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 393.

⁶⁷ Φ. Φιλίππου, «Η αθώωση του Μένη Κουμανταρέα από το Εφετείο Αθηνών για το Αρμένισμα», στην: *Νέα Εστία* (2015) τχ. 1867, σ. 1097.

Ελένη Βλάχου δέχτηκε να ξεκινήσει και αυτή, θέλοντας να πάρει το προβάδισμα αλλά τελικά αρκέστηκε στη δεύτερη θέση πίσω του, ο Τσάτσος τερμάτισε τρίτος⁶⁸. Παράλληλα, ανέλαβε επικεφαλής της κοινοβουλευτικής επιτροπής που ήταν αρμόδια για τη συγγραφή του νέου συντάγματος⁶⁹. Ο ανιψιός του Δημήτρης Τσάτσος υπηρέτησε ως ομιλητής της αντιπολίτευσης για το νέο σύνταγμα.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ένας από τους πιο αξιόπιστους συμβούλους του Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, προτάθηκε για την προεδρία της Δημοκρατίας από το πολιτικό κόμμα της Νέας Δημοκρατίας. Η Κοινοβουλευτική Ομάδα της Νέας Δημοκρατίας συνεδρίαζε στη σύγκλητο όταν ο Καραμανλής ανακοίνωσε ότι επιλέχθηκε ο Τσάτσος. Όπως σημειώνει ο Τσάτσος στα απομνημονεύματά του, ο Καραμανλής είχε ως ειδική απαίτηση να παραιτηθεί εάν ήθελε να αναλάβει την προεδρία της δημοκρατίας πριν περάσουν πέντε χρόνια⁷⁰. Ο Τσάτσος αποδίδει την επιλογή του Καραμανλή στο πρόσωπό του στους εξής παράγοντες: θα κρατούσε τον λόγο του να παραιτηθεί από την προεδρία της δημοκρατίας, εάν ο Καραμανλής ήθελε να την αναλάβει, όπως είχαν συμφωνήσει κρυφά οι δύο άνδρες. Δεν θα χρησιμοποιούσε τη θέση για να προχωρήσει σε βάρος του Καραμανλή μοιράζονταν παρόμοιες απόψεις, οπότε δεν υπήρξε ποτέ σύγκρουση και το κύρος που είχε αποκτήσει ο Τσάτσος κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του. Το πρώτο του αποτελεσματικό υπουργικό έργο παραμένει όρθιο⁷¹. Επί συνόλου 295 ψηφοφόρων, έλαβε 210 ψήφους στην κοινοβουλευτική ψηφοφορία. Από αυτά τα 210 ήταν πιθανότατα ιδιοκτησία των 215 βουλευτών της Νέας Δημοκρατίας. Η Ένωση Κέντρου στήριξε τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τον μοναδικό αντίπαλο, ενώ το ΠΑΣΟΚ και η Ενωμένη Αριστερά έριξαν λευκά ψηφοδέλτια⁷². Στις 19 Ιουλίου 1975 ορκίστηκε πρόεδρος της δημοκρατίας.

Ορκίστηκε να οργανώσει καλύτερα ολόκληρη την κυβέρνηση ως πρόεδρος της δημοκρατίας. Ασχολήθηκε με σημαντικά εσωτερικά πολιτικά ζητήματα όπως το Σλαβομακεδονικό. Αρκετοί αρχηγοί κρατών τον επισκέφθηκαν και είχε συναντήσεις με εξέχουσες προσωπικότητες όπως ο Τίτο, ο Ντουάιτ Αϊζενχάουερ, ο Βαλερί Ζισκάρ ντ' Εστάιν, ο Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ και άλλοι⁷³. Επιπλέον, το 1977, εκπροσώπησε

⁶⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 429.

⁶⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 430.

⁷⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 431.

⁷¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 433-434.

⁷² Α. Μπρατάκος, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα 2002, σ. 203.

⁷³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 458-460.

την Ελλάδα στις κηδείες των Τίτο, Μακαρίου και Ανουάρ Σαντάτ⁷⁴. Έλαβε το βραβείο Κούντενχοβε-Καλλέργη⁷⁵ και ονομάστηκε επίτιμος διδάκτωρ της Σορβόνης λίγο πριν τελειώσει η θητεία του. Διατήρησε το αξίωμα του προέδρου της δημοκρατίας μέχρι τον Μάιο του 1980, όταν ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής.

Δεδομένου ότι ήταν μέλος πολλών ακαδημιών, έκανε πολλά ταξίδια στο εξωτερικό μετά τη λήξη της θητείας του, είτε για διασκέδαση είτε κυρίως για ακαδημαϊκούς σκοπούς. Επιλέχθηκε για να ενταχθεί στη Ρουμανική Ακαδημία το 1980⁷⁶. Ένα διάταγμα του βασιλιά Χασάν Β' οδήγησε στον διορισμό του ως μέλος της ακαδημίας του Μαρόκου την ίδια χρονιά⁷⁷. Βοήθησε επίσης στη συγγραφή ορισμένων ιστορικών μελετών ενώ παράλληλα συμμετείχε σε διάφορες συζητήσεις για το ευρωπαϊκό όραμα.

Η πρώιμη ενασχόληση του Κωνσταντίνου Τσάτσου με την ποίηση και τη φιλοσοφία συνέβαλε στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Στα δεκαπέντε του ξεκινά να γράφει ποίηση⁷⁸. Με το ψευδώνυμο «Ίβος Δέλφος», δημοσίευσε τα πρώτα του ποιήματα, την *Τριλογία της Ψυχής* αφιερωμένη στον Κωστή Παλαμά και δύο θεατρικά έργα κατά την τριετία 1921–1924⁷⁹. Τα ποιήματά του αποκαλύπτουν τα πιο σκοτεινά, τα πιο εσωτερικά μέρη του εαυτού του. Λογικά και παράλογα στοιχεία έρχονται σε επαφή. Λέγεται ότι η ποίησή του είναι «υπαρξιακή»⁸⁰.

Κατά καιρούς δημοσίευσε φιλοσοφικές μελέτες με στόχο την προώθηση της καντιανής σκέψης στην Ελλάδα⁸¹. Ήταν η κινητήρια δύναμη πίσω από την ίδρυση μιας νέας ομάδας συγγραφέων το 1948, στην οποία συμμετείχαν μεταξύ των μελών της οι Γιώργος Θεοτοκάς, Σπύρος Μελάς, Ηλίας Βενέζης, Ανδρέας Καραντώνης και Πέτρος Χάρη⁸². Προκειμένου να συντηρηθεί κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, συνεργάστηκε με τον Εκδοτικό Οίκο Αθηνών για τη συγγραφή τμημάτων και την επιμέλεια τόμων της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους. Οι συγγραφικές του προσπάθειες έχουν επιτυχία την ίδια περίοδο. Ο ίδιος γράφει: «Το συγγραφικό μου έργο της περιόδου εκείνης δεν θα υπήρχε, αν δεν υπήρχε η δικτατορία και η απραξία στην οποία μας είχε

⁷⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 458-460.

⁷⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 455-456.

⁷⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 476.

⁷⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 489.

⁷⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 133.

⁷⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 124.

⁸⁰ Κ. Τσάτσος, *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Αθήνα 1980, σ. 141.

⁸¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 592.

⁸² Κ. Αρκουδέας, *Το χαμένο Νόμπελ: Μια αληθινή ιστορία*, Αθήνα 2015.

καταδικάσει»⁸³. Η οικογένεια Τσάτσου δώρισε όλα τα βιβλία του Κωνσταντίνου Τσάτσου στο σημερινό Κέντρο Βυζαντινών Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών στην πόλη της Γρανάδας, Ισπανία, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Βυζαντινών και Νεωτέρων Ελληνική Φιλολογία Μόσχος Μορφακίδης - Φύλακας. Ως αποτέλεσμα, το κέντρο διαθέτει πλέον μια ανεκτίμητη βιβλιοθήκη.

Ο Πλάτωνας, ο Ιμμάνουελ Καντ και ο νεοκαντιανισμός, σύμφωνα με τον Τσάτσο, είναι οι πηγές των φιλοσοφικών του ιδεών⁸⁴. Ανέπτυξε τη θεωρία των αξιών, τη Νεοκαντιανή Σχολή του Κακού, τη Φιλοσοφία του Δικαίου στην παράδοση του Χάινριχ Ρίκερτ (που δεν ασχολήθηκε με το δίκαιο). Το *Der Begriff des positiven Rechtes* (Η έννοια του θετικού δικαίου) για το οποίο ο Rickert ισχυρίστηκε ότι εφάρμοζε με μεγαλύτερη συνέπεια τη θεωρία του στο πεδίο του δικαίου, δημοσιεύτηκε από τον ίδιο το 1928⁸⁵.

Άλλα έργα του για τη φιλοσοφία του δικαίου περιλαμβάνουν *The Problem of the Interpretation of Law* (1932,1978) και *The Problem of the Sources of Law* (1941), στα οποία συζητά το Σύνταγμα «ως μια από τις ιδιαίτερες πηγές του Δικαίου» αλλά δεν προχωρά περαιτέρω στη συζήτηση των άλλων πηγών δικαίου (νόμοι, διοικητικές πράξεις)⁸⁶. Ένα βιβλίο με τίτλο *Μελέται φιλοσοφίες του Δικαίου* (1960) οι κοινωνικές επιστήμες μεταξύ των ορίων της νομικής και πολιτικής επιστήμης και της κοινωνικής φιλοσοφίας, με τα έργα του. Η κοινωνική φιλοσοφία του Καντ (1935), Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων (1962), Πολιτική, θεωρία της πολιτικής ηθικής, εκδόθηκε με τις αντιβασίλεις και τις διδακτορικές του διατριβές (1965)⁸⁷. Μέσα από τον διάλογο για την ποίηση με τον Γιώργο Σεφέρη ανέπτυξε και τις αισθητικές του ευαισθησίες⁸⁸.

Έκανε δύο γάμους. Τον Φεβρουάριο του 1925 παντρεύτηκε για πρώτη φορά τη Λιλή Ζηρίνη. αργότερα χώρισαν. Η φιλία τους βασίστηκε σε μια κοινή αγάπη του ποιητή Κωστή Παλαμά. Μοίρασαν τον χρόνο τους μεταξύ Αθήνας και Χαϊδελβέργης όσο ήταν παντρεμένοι⁸⁹. Στη συνέχεια, στις 30 Ιουνίου 1930, παντρεύτηκε την Ιωάννα Σεφεριάδου, αδερφή του Γιώργου Σεφέρη, με κουμπάρα την Ειρήνη Οικονομοπούλου.

⁸³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 397-398.

⁸⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 586-587.

⁸⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 587.

⁸⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 588-589.

⁸⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 591.

⁸⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 592-593.

⁸⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 174-176.

Απέκτησε δυο κόρες: Η Δέσποινα Τσάτσου, γεννημένη το 1931⁹⁰, είναι σύζυγος του καθηγητή Μυλωνά και η Δώρα Τσάτσου, γεννημένη το 1932⁹¹, είναι χορογράφος και σύζυγος του καθηγητή Ιατρικής Αλέξανδρου Συμεωνίδη.

⁹⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 185.

⁹¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 185.

Β' Κεφάλαιο

Το συγγραφικό έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσο

Τρία πράγματα ξεχωρίζουν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Η φιλοσοφία και το δίκαιο έρχονται πρώτα, ακολουθούμενα από την πολιτική πρακτική, τον δοκιμακό λόγο και τη λογοτεχνική θεωρία. Όπου κι αν μιλούσε ο Τσάτσος, ο λόγος του ήταν πάντα ξεκάθαρος, συναισθηματικός και φιλολογικά ορθός. Το πιο σημαντικό ήταν ότι μπόρεσε να προσελκύσει το κοινό παρά τη χρήση φιλολογικών και εξειδικευμένων όρων στη θεματολογία του.

Ως μελετητής και κριτικός της λογοτεχνίας, ο Τσάτσος είχε βαθιά κατανόηση της ελληνικής γλώσσας και ήταν γνωστός για τον καθαρό και ακριβή τρόπο γραφής του. Στη λογοτεχνική του κριτική, ο Τσάτσος χρησιμοποίησε ένα επίσημο και ακαδημαϊκό ύφος, που χαρακτηρίζεται από μεγάλες και σύνθετες προτάσεις, πλούσιο λεξιλόγιο και αναφορές στην κλασική ελληνική λογοτεχνία και μυθολογία. Ήταν επίσης γνωστός για την προσοχή του στη λεπτομέρεια και την αυστηρή του ανάλυση λογοτεχνικών κειμένων, χρησιμοποιώντας συχνά τεχνικές από κοντά για να εξετάσει μεμονωμένες λέξεις και φράσεις⁹².

Στα πολιτικά του γραπτά, ο Τσάτσος χρησιμοποιούσε ένα πιο προσιτό και απλό ύφος, προσαρμοσμένο σε ένα ευρύτερο κοινό. Ήταν γνωστός για την ικανότητά του να εξηγεί περίπλοκα πολιτικά ζητήματα με απλή και ξεκάθαρη γλώσσα, και οι ομιλίες και τα άρθρα του χαρακτηρίζονταν συχνά από τη σαφήνεια, την πειστικότητα και τη συναισθηματική τους ελκυστικότητα. Συνολικά, ο Τσάτσος ήταν ένας ικανός συγγραφέας που χρησιμοποιούσε τη γλώσσα αποτελεσματικά για να επικοινωνήσει τις ιδέες και τις απόψεις του. Τα γραπτά του χαρακτηρίζονται από το πνευματικό τους βάθος, τη σαφήνεια και την κομψότητά τους και συνεχίζουν να μελετώνται και να θαυμάζονται από μελετητές και αναγνώστες⁹³.

Η τετράτομη σειρά *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, όπου αποκαλύπτει πτυχές του μεταφυσικού του άγχους και υπολογισμού με ένα σύντομο, αραιό και επιγραμματικό ύφος λόγου που μαζί σχηματίζουν έναν σταθερά δομημένο κόσμο, και η σειρά με τις *Αισθητικές Σπουδές*, που περιέχει μελέτες, δηλαδή για τους συγχρόνους του, κυρίως Νεοέλληνες συγγραφείς.

⁹² Κ. Τσιρόπουλος, «Δρομολόγιο. Ο Κ. Τσάτσος άνθρωπος του καιρού μας», στην: *Ευθύνη* (1982) τχ. 16, σ. 184-185.

⁹³ Κ. Τσάτσος, *Αισθητικά Μελετήματα*, Αθήνα 1977, σ. 177-178.

Οι κριτικές θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου για την ποίηση του Παλαμά αποκρυσταλλώνονται φυσικά στη μελέτη αναφοράς *Παλαμάς*, που πρωτοτυπώθηκε στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1936, αλλά έχουν αρχίσει να αναδεικνύονται κάπως νωρίτερα: ο «χαρακτηρισμός» της ποίησης του Παλαμά που δημοσιεύτηκε στο Νουμά το 1929. Το φυλλάδιο *Δώδεκα άρθρα για τον Παλαμά* (1932), που εξέδωσε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ως «Ηβος Δελφός» δεν πέρασε απαρατήρητο, ενώ ιδιαίτερη προσοχή έλαβε και η μελέτη «Ο Παλαμάς και η ελληνική γη» που δημοσιεύτηκε στα *Νέα Γράμματα*. Η μελέτη του 1936 είναι το αποκορύφωμα κριτικών και φιλοσοφικών παρατηρήσεων, η διατύπωση των οποίων προέκυψε ως αποτέλεσμα μακράς ενασχόλησης και όχι ως δείγμα ευκαιριακής προσέγγισης. Άλλωστε, έχουμε βάσιμες αποδείξεις ότι η ποίηση του Παλαμά απασχόλησε τον διανοούμενο Τσάτσο σε όλη τη διάρκεια της πνευματικής του διαδρομής: εκτός από όσα ήδη αναφέρθηκαν, έχουμε τη δεύτερη έκδοση της μελέτης του Παλαμά (1949) με έναν ενδιαφέρον και αξιόλογο «Πρόλογο» από τον εκδότη της, ενώ στον τόμο *Αισθητικές Σπουδές*, που εκδόθηκε το 1977, οι «Παραλείψεις» για τον Παλαμά, που ο Τσάτσος νιώθει την ανάγκη να αναδημοσιεύσει, εκτείνονται σε εβδομήντα επτά σελίδες⁹⁴.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν επίσης γνωστός για τη λογοτεχνική του κριτική, ιδιαίτερα τις κριτικές του απόψεις για την ποίηση του Κωστή Παλαμά (1859-1943), μιας από τις σημαντικότερες λογοτεχνικές μορφές της σύγχρονης Ελλάδας. Ο Τσάτσος επέκρινε την ποίηση του Παλαμά για αυτό που θεωρούσε ως υπερβολικό συναισθηματισμό και έλλειψη πνευματικού βάθους. Ειδικότερα, επέκρινε τη χρήση νεολογισμών και αρχαϊκής γλώσσας από τον Παλαμά, την οποία ένιωθε αποσπασμένη από την ουσία των ποιημάτων. Ο Τσάτσος υποστήριξε ότι η ποίηση του Παλαμά δεν είχε το φιλοσοφικό και ιδεολογικό βάθος που χαρακτήριζε το έργο άλλων σύγχρονων Ελλήνων ποιητών, όπως του Άγγελου Σικελιανού και του Κώστα Καρυωτάκη⁹⁵.

Οι απόψεις του Τσάτσου για τον Παλαμά δεν έγιναν καθολικά αποδεκτές, και πολλοί άλλοι κριτικοί και μελετητές έχουν επαινέσει το έργο του Παλαμά ως σημαντική συμβολή στη νεοελληνική λογοτεχνία. Η ποίηση του Παλαμά είναι γνωστή για τη συναισθηματική της ένταση, τη στιχουργική της ποιότητα και τη χρήση θεμάτων που προέρχονται από την ελληνική μυθολογία και τον λαϊκό πολιτισμό⁹⁶.

⁹⁴ Κ. Τσάτσος, *Παλαμάς*, Αθήνα 1949, σ. 34.

⁹⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 35.

⁹⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 36.

Παρά τις διαφορετικές απόψεις τους για το έργο του Παλαμά, τόσο ο Τσάτσος όσο και ο Παλαμάς έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πολιτιστική και πνευματική ζωή της Ελλάδας του 20ού αιώνα και το έργο τους συνεχίζει να μελετάται και να συζητείται από μελετητές και κριτικούς σήμερα.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν επίσης γνωστός κριτικός λογοτεχνίας που έγραψε εκτενώς για τη νεοελληνική ποίηση. Ένας από τους ποιητές για τους οποίους έγραψε ήταν ο Γιώργος Σεφέρης (1900-1971), εξέχουσα προσωπικότητα της ελληνικής λογοτεχνίας και νομπελίστας⁹⁷.

Ο Τσάτσος είχε ανάμεικτες απόψεις για την ποίηση του Σεφέρη. Από τη μια πλευρά, θαύμαζε την τεχνική δεξιοτεχνία του Σεφέρη, την ικανότητά του να δημιουργεί δυνατές εικόνες και μεταφορές και την μαεστρία του στην ελληνική γλώσσα. Ο Τσάτσος αναγνώρισε τον Σεφέρη ως έναν από τους σημαντικότερους ποιητές της γενιάς του και αναγνώρισε τη βαθιά επιρροή που είχε ο Σεφέρης στην ελληνική λογοτεχνία. Από την άλλη, ο Τσάτσος επέκρινε την ποίηση του Σεφέρη για αυτό που θεωρούσε ως αφηρημένη και συχνά σκοτεινή ιδιότητά της. Ο Τσάτσος πίστευε ότι η ποίηση του Σεφέρη δεν είχε το συναισθηματικό βάθος και τη συγκεκριμένη εικόνα που χαρακτήριζε το έργο άλλων σύγχρονων Ελλήνων ποιητών, όπως του Γιάννη Ρίτσου και του Νικηφόρου Βρεττάκου. Ο Τσάτσος πίστευε επίσης ότι η ποίηση του Σεφέρη ήταν υπερβολικά εστιασμένη στην προσωπική ενδοσκόπηση και δεν είχε μια ευρύτερη κοινωνική ή πολιτική οπτική⁹⁸.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο «Διάλογος» του Σεφέρη με τον Τσάτσο αποτελεί κρίσιμο σημείο αναφοράς στις συζητήσεις για τη φυσιογνωμία της γενιάς του 1930. Όχι μόνο έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εμπέδωση της ποιητικής φυσιογνωμίας του Σεφέρη και στην αποσαφήνιση των αισθητικών-ιδεολογικών θέσεων της γενιάς, αλλά επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και τις μετέπειτα ποιητικές εξελίξεις⁹⁹.

Ο «Διάλογος» θεωρήθηκε ουσιαστικά ως μια συνομιλία μεταξύ ενός μοντερνιστή ποιητή και ενός υποστηρικτή της παραδοσιακής ποίησης, ενός νεοκαντιανού φιλοσόφου και ενός εμπειριστή ποιητή. Οι δύο εκ διαμέτρου αντίθετες αντιλήψεις για τη φύση των αισθητικών και πολιτισμικών αξιών στις οποίες βασίστηκαν οι δύο συνομιλητές, καθώς και η φύση και το αντικείμενο της συζήτησης,

⁹⁷ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 2005.

⁹⁸ Κ. Τσάτσος, *Δοκίμια αισθητικής και παιδείας*, Αθήνα 1960, σ. 44-195.

⁹⁹ Ο. Ελύτης, «Το Χρονικό μιας Δεκαετίας», στα: *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα 1982, σ. 280.

έκαναν αναμφίβολα αναπόφευκτη την αντιμετώπισή της μέσω της σύγκρισης και της αντίθεσης απόψεων¹⁰⁰.

Η αρχική υπόθεση του Τσάτσου είναι η πεποίθηση ότι όλες οι μορφές τέχνης θεμελιώνονται σε αμετάβλητες αρχές και νόμους. Αυτή η καθολική αρχή της λογικής σημασιολογικής αλληλουχίας ισχύει ιδιαίτερα στην ποίηση. Ο Τσάτσος λέει ότι «το ποιητικό έργο ζει και ενεργεί αισθητικά με τον λόγο, και ο λόγος είναι πάντα συνειρμός από νοήματα, νοηματική αλληλουχία. Αυτό είναι το κύριο στην ποίηση. Μια νοηματική αλληλουχία έχει κατά το περιεχόμενό της κάτι που πρέπει να νοητεί – όχι που πρέπει να είναι διανοητικά ορθό· αρκεί μόνον να είναι έλλογο»¹⁰¹. Ο Τσάτσος αναγνωρίζει ξεκάθαρα τη σημασία άλλων συνιστωσών, όπως η εικονικότητα, ο ρυθμός και η μουσικότητα του στίχου, στην άρθρωση της ποιητικής έκφρασης. Ωστόσο, ο λόγος είναι πάντα υπεύθυνος για αυτά τα στοιχεία. Από αυτό προκύπτει ότι η ποίηση δεν μπορεί να υπάρχει ως μουσική ή ζωγραφική, αλλά μόνο ως σημασιολογική ακολουθία, αφού η έκφρασή της δεν μπορεί να βασίζεται αποκλειστικά στο ρυθμό ή μόνο στην εικόνα – αφού, από μόνα τους, αυτά τα στοιχεία θα μετατρέψουν την ποίηση σε ένα παράξενο είδος μουσικής ή ζωγραφικής¹⁰². Και συνεχίζει ο Τσάτσος: «Ο ποιητικός λόγος είναι ρυθμός, αλλά είναι ρυθμός του λόγου, της νοηματικής του αλληλουχίας. Αν χωριζόταν από το λόγο ο ρυθμός και γινόταν αυτός το κύριο στοιχείο, τότε θα είχαμε, αντι ποίηση, μουσική, αλλά μια μουσική που θα επιδιωκόταν με ένα απρόσφορο μέσο, και γι' αυτό δεν θα απέδιδε ποτέ ό,τι η γνήσια μουσική τέχνη. Ο ποιητικός λόγος είναι και εικασία· έχει χρώμα και γραμμή· αλλά το χρώμα και η γραμμή είναι του ίδιου του λόγου, της νοηματικής αλληλουχίας. Αν τούτα γίνονταν το κύριο, τότε θα είχαμε αντί ποίηση, περιγραφική ζωγραφική ή γλυπτική, που θα επιδιωκόταν με απρόσφορα μέσα. Ο ποιητικός λόγος είναι πρώτα λόγος, και ύστερα είναι και μουσικός και εικαστικός λόγος. [...] Η ποίηση μου φαίνεται έτσι σαν η σύνθεση όλων των αισθητικών δυνατοτήτων του πνεύματος, ακόμη και των μουσικών και των εικαστικών, στο μόνο σημείο όπου αυτή η σύνθεση μπορεί να συντελεσθή, στο λόγο»¹⁰³.

Στην επιχειρηματολογία του Τσάτσου, ο συγκεκριμένος τρόπος που η μουσικότητα και η εικόνα συνυπάρχουν υπό τον έλεγχο μιας λογικής σημασιολογικής

¹⁰⁰ M. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και Μορφή*, Αθήνα 1979, σ. 129.

¹⁰¹ Γ. Σεφέρης & Κ. Τσάτσος, *Ένας Διάλογος για την Ποίηση*, Αθήνα 1979, σ. 39.

¹⁰² Ε. Ν. Πλατή, «Ο Διάλογος του Κωνσταντίνου Τσάτσου με τον Σεφέρη και τον Ελύτη πάνω στη Μοντέρνα Ποίηση», στα: *Τετράδια Ευθύνης 16*, Αθήνα 1982, σ. 94-114.

¹⁰³ Γ. Σεφέρης & Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 40-41.

αλληλουχίας λειτουργεί ως το απαραίτητο πλαίσιο για την υπεράσπιση της αισθητικής αυτονομίας και της αναγκαιότητας της ποίησης. Η ποίηση έχει έναν σκοπό γιατί μπορεί να προσφέρει μια μοναδική αισθητική εμπειρία που είναι συγκρίσιμη αλλά και διακριτή από αυτή που προσφέρει η μουσική και η ζωγραφική. Με άλλα λόγια, είναι μια διαφορετική παραλλαγή της ίδιας εμπειρίας. Κάθε τέχνη προσφέρει μια διαφορετική αισθητική εμπειρία που αναμφίβολα επηρεάζεται από τα διάφορα υλικά και τις εκφραστικές τεχνικές που χρησιμοποιούν, αλλά καθορίζεται πρωτίστως από το κεντρικό συστατικό που ενώνει και χαρακτηρίζει κάθε στοιχείο¹⁰⁴.

Επομένως, κάθε ποιητική δομή στηρίζεται στον θεμελιώδη άξονα της ευγλωττίας. Το όριο που χαράσσεται γύρω του δημιουργεί έναν χώρο μέσα στον οποίο πρέπει να λάβει χώρα ο ποιητικός λόγος. Η ποίηση δεν μπορεί να υπάρξει έξω από αυτό το πλαίσιο. Σημειωτέον ότι το αξίωμα της λογικής σημασιολογικής αλληλουχίας αποτελεί μια συνθήκη στο ερμηνευτικό σύστημα του Τσάτσου που είναι ανεξάρτητη από την εμπειρία και που εξακολουθεί να αποτελεί μόνιμο καθοριστικό χαρακτηριστικό της ποίησης ανεξάρτητα από τις μεθόδους και τις αισθητικές αντιλήψεις που κυριαρχούν σε διάφορες εποχές. Λόγω του γεγονότος ότι κάτι τέτοιο θα υπονόμευε αυτό που καθορίζει την ουσία της ποίησης με την πάροδο του χρόνου, τα όρια του περιγράμματος δεν μπορούν να αλλοιωθούν ή να επεκταθούν στην πορεία της ιστορίας. Ο Τσάτσος σημειώνει σχετικά: «Οι όροι αυτοί, επειδή ενυπάρχουν στο ίδιο το πράγμα και αποτελούν την ίδια του την ουσία, δεν μπορεί να αλλάζουν με τις εποχές ή με τις τεχνοτροπίες, και ούτε από το διάφορο περιεχόμενο του λόγου μπορεί ποτέ να επηρεασθούν. Οι όροι αυτοί σημαίνουν, ότι δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ποιητική ωραιότητα πέρα από τα όρια που θέτουν και πως έτσι η αισθητική συγκίνηση δεν λειτουργεί ασύδοτα και δεν διέπεται από έναν απόλυτο υποκειμενισμό. Η αισθητική συγκίνηση είναι πνευματική –όχι διανοητική– αλλά πνευματική συγκίνηση και είναι υποταγμένη σε νόμους του πνεύματος. Οι νόμοι αυτοί ώρισαν την εξέλιξη της τέχνης και την ορίζουν μέσα στην ιστορία και μέσα σε κάθε ατομικότητα»¹⁰⁵.

Με το ίδιο γενικό ερμηνευτικό πλαίσιο αντιμετωπίζεται και η ιθαγένεια του νέου ποιητικού λόγου, του δεύτερου σημαντικού ζητήματος του «Διαλόγου». Στην πραγματικότητα, ο Τσάτσος είναι σε θέση να προσδιορίσει με σαφήνεια τις αρχές που

¹⁰⁴ M. Vitti, *ό. π.*, σ. 199-207.

¹⁰⁵ Γ. Σεφέρης & Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 39.

συνθέτουν τον Ελληνισμό χάρη στη σταθερή βάση αμετάβλητων νόμων. Η αρμονία του αρχαιοελληνικού μέτρου, σύμφωνα με τον Τσάτσο, καθορίζει ορισμένα αντικειμενικά χαρακτηριστικά παρόλο που όλοι προσεγγίζουμε «την ιδέα της ελληνικότητας» από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι υπάρχει «μια αρετή φωτός που διώχνει τις σκιές, τη θαμπάδα και το μυστήριο· που δίνει σαφήνεια στις γραμμές και στα περιγράμματα [...] Μια αρετή μέτρου, που δεν ανέχεται τα υπερβολικά μεγέθη, που θυσιάζει τα τιτανικά και τα γιγάντια στα ολύμπια και τα ανθρώπινα· που στην ψυχή βάζει όρια σε κάθε ξέσπασμα· που δεν αφοσιώνεται σε κάτι, θυσιάζοντας ένα άλλο, μα που αγωνίζεται και τα δύο να τα κερδίσει, συνδυάζοντας τα αντίθετα –(κάτι που δεν είναι λογικό, μα είναι έλλογο)– που στρέφεται προς το όλο, θυσιάζοντας την ηδονική λεπτομέρεια στην πειθαρχία αυτού του όλου, και το πάθος της ύλης στην τάξη της ιδέας. Μια αρετή του μέτρου που θαυμαστά συγχωνεύει μέσα της και το άμετρο, προσθέτοντάς του τη συνειδητότητα και την ευλίγιστην ισορροπία των μερών. Ένα μέτρο σταθερό και όμως εύκαμπτο, σαν τον μολυβένιο κανόνα της λέσβιας οικοδομής»¹⁰⁶.

Τη στιγμή που οι ελληνικές αξίες θεωρούνται ισοδύναμες με τους γενικούς νόμους της μέτρησης και του Λόγου, η πρωτοποριακή ποίηση έρχεται σε αντίθεση τόσο με τον Λόγο όσο και με τις ελληνικές αξίες ταυτόχρονα. Η άποψη του Τσάτσου είναι ότι: «Μια τέτοια άρνηση του λόγου και του ορθού του μέτρου στην ποίηση είναι αντίθετη με τη βαθύτερη αρχή του ελληνικού πνεύματος και της ελληνικής ωραιότητας· αλλά είναι αντίθετη και με κάθε δυνατή αντίληψη του ωραίου. Μια τέτοια άρνηση, απόλυτη ή σχετική, οδηγεί στην εκζήτηση, στην εκκεντρικότητα, σε όλες αυτές τις απελπισμένες προσπάθειες του λόγου να πη το άλογο, ενώ το άλογο, στην πιο βαθειά του ουσία, υποβάλλεται από τον έλλογο ποιητικό λόγο και άνετα και καθαρά. Αυτό κάνει άλλωστε από αιώνες τώρα η ποίηση με τα μέσα της έλλογης έκφρασης»¹⁰⁷.

Συμφυής με τον τόπο και την ελληνικότητα, κατά τον Τσάτσο, είναι η αυθεντικότητα στην τέχνη. Ο καλλιτέχνης πρέπει να ξεκινήσει από τον εαυτό του για να αναδυθούν νέες μορφές έκφρασης. Πρέπει να εμβαθύνει στις αληθινές δυνάμεις του ελληνικού πνεύματος και να αναζητήσει το μυθιστόρημα στο δικό του περιβάλλον, στην ιστορία, το τοπίο και τον τοπικό τρόπο ζωής. Μόνο με αυτόν τον τρόπο θα

¹⁰⁶ Γ. Σεφέρης & Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 60.

¹⁰⁷ Γ. Σεφέρης & Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 10-11.

μπορέσει να αφομοιώσει φυσικά τις ξένες επιρροές. Η ποιητική πρωτοπορία θα πρέπει, επομένως, να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την «ανακάλυψη νέων όψεων της ελληνικής ζωής» και όχι με την «απομάκρυνση από αυτήν», τα έργα της θα «πρέπει να στηρίζονται σε ένα άρτια δουλεμένο γλωσσικό όργανο», θα πρέπει «να βγουν μέσα από τις ίδιες τις πηγές της ελληνικής ζωής», «κρατημένα μέσα στα όρια πάντα του αισθητικού νόμιμου, εντελώς ελεύθερα από ξένες εξελίξεις»¹⁰⁸.

Αυτές είναι οι δύο βασικές κριτικές για τη νέα ποίηση που εμφανίστηκε στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1930 που έκανε ο Τσάτσος. Η νέα ποίηση αφηγά αφενός τόσο τις παραδοσιακές ελληνικές αξίες όσο και τον *a priori* κανόνα της λογικής σημασιολογικής αλληλουχίας. Και οι δύο αυτές παρατηρήσεις πηγάζουν ξεκάθαρα από μια κοινή ερμηνευτική αρχή -την αρχή του «μέτρου»- και αναφέρονται σε ένα συνεκτικό και εσωτερικά συνεκτικό σύστημα αξιών και αντιλήψεων.

Η ποίηση είναι η πιο υποτιμημένη από τις τρεις δημιουργικές προσπάθειες του Κωνσταντίνου Τσάτσου —φιλοσοφία, πολιτική και ποίηση— τόσο από ακαδημαϊκούς όσο και από τον ίδιο τον καλλιτέχνη. Δεν είναι ευρέως γνωστό ότι το συστηματικό ενδιαφέρον του για την τέχνη εκτείνεται πέρα από τη λογοτεχνική πράξη και την αισθητική θεωρία. Τα δύο ανισόρροπα στοιχεία του αισθητικού του μηχανήματος είναι η ανομολόγητη ποιητική παραγωγή και ο γνωστός δοκιμακός λόγος. Επομένως, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ως ποιητής, είναι σε μεγάλο βαθμό άγνωστος γιατί ο πολιτικός και ο φιλόσοφος έχουν μπει στο επίκεντρο.

Στον πρόλογο του τόμου *Τα Ποιήματα* (1927-1972) γράφει: «Δεν ξέρω την αξία της ποίησής μου, όχι τόσο γιατί κανένας δεν είναι καλός κριτής του εαυτού του, όσο γιατί έχει έναν έντονα προσωπικό χαρακτήρα. Ξέρω μόνο ότι όποιος θελήσει κάποτε να με καταλάβει, ως μια ενιαία προσωπικότητα, δεν μπορεί να μη δώσει βασική σημασία στο ποιητικό αυτό έργο, όσο και αν είναι, αυτό καθ' εαυτό, ασήμαντο. Το έργο αυτό είναι το “εγώ” μου, πιο πολύ ίσως από κάθε άλλο· είναι το “εγώ” μου στα βαθύτερα, στα πιο κρυφά του στρώματα. [...] η ποίησή μου πιστεύω πως, και αν ακόμη κριθί ως ένα δευτερεύον έργο μου, θα βοηθήσει περισσότερο από κάθε άλλο –όσο τουλάχιστον και τμήματα της προσωπικής μου αλληλογραφίας– στην αποκάλυψη των βαθύτερων στρωμάτων, των κρυπτών της προσωπικότητάς μου»¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Γ. Σεφέρης & Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 13.

¹⁰⁹ Κ. Τσάτσος, *Τα ποιήματα* (1927-1972), Αθήνα 1973, σ. 9-10.

Για να εστιάσουμε στον δευτερεύοντα σκοπό της ποίησης να φωτίσει την προσωπικότητα του συγγραφέα, πρέπει προσωρινά να παραμεριστεί η αισθητική εκτίμηση της ποίησης. Η ταξινόμηση των ποιημάτων μαζί με επιστολές φίλων και συγγενών είναι αναμφισβήτητα ενδεικτική αυτής της βιογραφικής —ή μάλλον ψυχογραφικής— λειτουργίας των ποιημάτων.

Ο πιο θεμελιώδης λόγος μη δημοσίευσης, σε αντίθεση με τις αναπόφευκτες υποχρεώσεις και συμβάσεις της δημόσιας παρουσίας του από τη μια και την έμφυτη τάση του να διατηρεί την ιδιωτική του ζωή από την άλλη, ήταν η προφανώς προσωπική φύση των ποιημάτων. Μόνο που δημοσιεύτηκε το 1973, η πρώτη και η τελευταία συλλεγμένη έκδοση περιέχουν ποιήματα που γράφτηκαν μεταξύ 1927 και 1972, η πλειονότητα των οποίων δεν είχαν δημοσιευτεί ποτέ πριν. Είχε την άποψη ότι: «οι άνθρωποι καταλαβαίνουν τα υποκειμενικά και τα θαυμάζουν. Αντιπαθούν το αντικειμενικό. Την κλειστή πόρτα, την κλειστή έκφραση. Θέλουν να σε βλέπουν από μέσα. Εγώ που προσπάθησα πάντα γράφοντας να κρύβω τα υποκειμενικά μου και να δείχνω το αντικειμενικό, εκείνο που υπάρχει για όλους, που ξεπερνάει την ύπαρξη του ενός και ανήκει στα καθόλου, ωνομάσθηκα δάσκαλος. Ασφαλώς θα εκρίθηκα λιγότερο ευαίσθητος από αυτούς που χώνουν τα άπλυτά τους κάτω από τη μύτη του κάθε αναγνώστη. Αλλά φαίνεται πως στην εποχή μας αρέσουν τα άπλυτα —οι ψυχαναλύσεις»¹¹⁰.

Η μέθοδος σύνθεσης του συγκεντρωτικού τόμου, με την παντελή απουσία χρονικών δεικτών και την κατηγοριοποίηση των ποιημάτων σε θέματα «σύμφωνα με τη ψυχική τους στάση», καταδεικνύει ότι δεν υπάρχει πρόθεση να απεικονιστεί η αναπτυξιακή συγκρότηση ενός ποιητικού, που να υποστηρίζει την άποψη του συγγραφέα, τη στάση απέναντι στο ποιητικό του έργο. Σημειώνει σχετικά ο Τσάτσος: «Θα μπορούσα να κατατάξω τα ποιήματα από τα τριάντα μου και πέρα με βάση τη χρονική σειρά των περιστατικών που τα ενέπνευσαν. Θα ήταν τότε η ποιητική μου συλλογή πιστή στην πορεία της ζωής μου, που όμως μόνο εγώ θα μπορούσα να παρακολουθήσω. [...] Γι' αυτό παραβίασα τη χρονολογική σειρά, κατά το πλείστον, ελπίζοντας πως έτσι έδινα και μιαν οργανικότερη ενότητα στο ποιητικό μου έργο. Ούτε την ομοιομορφία της εξωτερικής μορφής μπορούσα να πάρω ως βάση [...] διότι πολλά ποιήματα, που κατά τη διάθεσή τους, την βαθύτερη πρόθεσή τους, ανήκουν στον ίδιο κύκλο, έχουν εντελώς διάφορη εξωτερική μορφή. Τελικά [...] σχημάτισα πολλούς

¹¹⁰ Κ. Τσάτσος, *Θεωρία της τέχνης*, Αθήνα 1978, σ. 98-99.

μερικώτερους κύκλους, που ο καθένας τους έχει κάποια εσωτερική ενότητα, ίσως διότι πήγασε από μίαν όμοια ψυχική στάση απέναντι σε έστω και ανόμοια περιστατικά»¹¹¹.

Για τον ίδιο είναι πάνω απ' όλα μια αυστηρά ιδιωτική υπόθεση, μακριά από καλλιτεχνικές σκοπιμότητες, ακόμη και από τη βασική ανάγκη ενός ποιητή να επικοινωνήσει το έργο του. Κατά την γνώμη του: «Με άφησε εξ αρχής αδιάφορο η αναγνώριση του ποιητικού μου έργου από τους συγχρόνους μου. Ήξερα ότι ήμουν παράκαιρος, ξένος από τους ποιητικούς τρόπους που κατά καιρούς επικρατούσαν, όπως στάθηκα ξένος από τα κυρίαρχα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής μου. [...] Έτσι όπως διαμορφώθηκα, από μόνος μου διαμορφώθηκα, χωρίς καμμιάν εσκεμμένη τεχνική παρέμβαση. Όταν έγραφα, έγραφα για να πω ό,τι ως ποιητική ουσία έβγαινε από μέσα μου. Και εύρισκα αυτόματα τους δικούς μου τρόπους, καλούς μέτριους, κακούς, επίκαιρους ή παράκαιρους· όλα αυτά μου ήταν αδιάφορα. Δεν ήθελα να πείσω κανένα, ούτε να κερδίσω κανένα. Ήθελα να εκφρασθώ· αυτό είναι όλο. Ο δέκτης των εκφραζομένων δεν με απασχολούσε· ήξερα μάλιστα πως δεν υπήρχε. Έλπιζα, όμως, και ελπίζω ακόμη, πως κάποτε κάπου θα βρεθής»¹¹².

Ο Τσάτσος θεωρεί ότι η ποίηση χρησιμεύει ως κρίσιμο εργαλείο για την πνευματική αναδιοργάνωση μεταξύ της φιλοσοφικής σκέψης και της πολιτικής δράσης, εκτός από το ότι είναι μια απελευθερωτική διέξοδος για ψυχική χαλάρωση. Η απουσία καλλιτεχνικής φιλοδοξίας, φυσικά, δεν συνεπάγεται την απουσία αισθητικής αξίας. Ο ίδιος γράφει ότι: «πρέπει να είμαι απόλυτα ειλικρινής. Έχω βαθιές αμφιβολίες για την αξία ολόκληρου του έργου μου· δεν θεωρώ όμως πως η ποίησή μου κατέχει μέσα σε αυτό μια δευτερεύουσα θέση. Αφήνοντας κατά μέρος τη συνηθισμένη ψεύτικη μετριοφροσύνη, ομολογώ πως πιστεύω στην αλήθεια της. Έχουν [τα ποιήματά μου] τη δική τους αισθητική φυσιογνωμία, που από μίαν ένστικτη παρόρμηση θέλησα να διαφυλαχθή στο χρόνο»¹¹³.

Μια βασική ανάγνωση του ποιητικού έργου θα μπορούσε, στο μέτρο του δυνατού, να επιστήσει την προσοχή στη συνοχή αυτής της αισθητικής φυσιογνωμίας με τα δόγματα της σκέψης του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Στη συνέχεια, τα ποιήματα μετατρέπονται σε αφηγήσεις των επίπονων προσπαθειών του συγγραφέα να σφυρηλατήσει και να διατηρήσει την πνευματική του φύση μέσα από τις δοκιμασίες του προβληματισμού και της ζωής του. Η ποιητική μεταμόρφωση αυτής της

¹¹¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 13.

¹¹² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 10-11.

¹¹³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 15.

προσπάθειας αποδεικνύεται από τη σύνθετη εικόνα της ανάβασης στην κορυφή του ιδεώδους, που εμφανίζεται επανειλημμένα στην ποίηση του Τάτσου, ανέπαφη ή αλλοιωμένη. Ως αποτέλεσμα, μπορούμε με βεβαιότητα να αναφερθούμε σε αυτή την εικόνα ως ένα από τα κύρια θεματικά του μοτίβα.

Η ανάβαση υποκινείται από την ανάγκη να ανέβει και να ξεπεράσει τις παροδικές, ασήμαντες, επιπόλαιες και χυδαία επιφανειακές πτυχές της καθημερινής πραγματικότητας και να επεκταθεί προς την αντίθετη κατεύθυνση προς το αιώνιο, το βαθύ, το μυστικό, το σιωπηλό, το κρίσιμο και το πνευματικό. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ποίημα με τίτλο «Ανάβαση»¹¹⁴.

Είμαστε οι δύο μας μόνοι,
κι είναι εχθρικός ο κόσμος όλος.
Μα δε θα νικηθούμε, αγάπη μου,
τι η αγάπη δε νικιέται.

Μόνο να με κρατάς πάντα απ' το χέρι,
μόνο να με κοιτάς ολόισα μέσ' στα μάτια,
μόνο να είσαι εκεί,
ολόκληρη, στητή, ασυγκατάβατη,
μόνο να είσαι εκεί.

Να προχωρούμε
ωσάν γενναίοι στρατιώτες,
οι δύο μαζί προς το άγνωστον,
προς το ωραίον άγνωστον.

Μόνο να είσαι εκεί...

Το άδεσμο δέντρο, ένα επαναλαμβανόμενο ατομικό σύμβολο πνευματικής πειθαρχίας και αντίστασης, περιλαμβάνεται στο πλαίσιο του σχεδίου ανάβασης. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ποίημα με τίτλο «Για ένα παιδάκι»¹¹⁵.

Το κυπαρίσσι, απ' το ήσυχον ακροθαλάσσι, ως βλέπει

¹¹⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 161.

¹¹⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 59.

την τρικυμιά, στοχαστικά γέρνοντας την κορφή του,
να το φτονής που ασάλευτο και ολόρθο μπρος στη μοίρα,
μαζεύει εντός του τ' όνειρο για να το υψώση πνεύμα.

Ο εαυτός αντιμετωπίζει προκλήσεις κατά την άνοδό του που τον αποσπών από τον στόχο του, δοκιμάζουν τη θέλησή του και ευτελίζουν τη ζωή του. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ποίημα με τίτλο «Ήταν χρόνια ωραία η ψυχή μου»¹¹⁶.

Ήτανε χρόνια ωραία η ψυχή μου.
Όμως σιγά-σιγά και ύπουλα,
καθώς ανηφορούσα,
σηκώθη ο δύσσομος κονιορτός.
Και σκόνταψα στο άσχημο
στο άδικο, στο άψυχο, στο ασήκωτα βαρύ
που γιατριά δεν έχει. [...]
Άμορφα, μάταια κι άδεια στοιχειά
σ' ένα δαιμονικό χορό
με κύκλωσαν
και φώναζαν να μην ακούω
και ορθώνονταν για να μη βλέπω...
Και ύστερα, η άτιμη υποταγή... [...]
Και δέχομαι και πάω
και πάλι δέχομαι και πάω,
γνωρίζοντάς τα όλα πια καλά· και βλέποντας
και αγγίζοντας μεσ' στο σκοτάδι την αηδία.

Η αγαπημένη, μια βασική συμβολική φιγούρα στην ποίηση του Τσάτσου, αναδεικνύεται ως άγγελος-οδηγός και υποστηρικτής στο ταξίδι προς την κορυφή του ιδανικού. Γρήγορα ρίχνει την ερωτική της ένδυση και παίρνει μια υπερβατική διάσταση. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ποίημα με τίτλο «Ετοιμασία»¹¹⁷.

Με τη σοφία, με τη φήμη,
ήρθα μπροστά σου,
με όλα τα κούφια που μου φόρτωσε
η κούφια ζωή.

¹¹⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 60-61.

¹¹⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 137.

Πώς στην ειδή σου μπρος
 σκορπίσανε
 κι απόμεινα γυμνός, ασήμαντος!
 Γι' αυτό
 γονάτισα τώρα στα πόδια σου
 προσκυνητής
 Γιατί με γλύτωσες
 από το εγκόσμιο ρύπος,
 γιατί μου δίδαξες το δρόμο
 προς τον έμπυρο,
 προς την αΐδια ουσία.

Η αρχετυπική φιγούρα της αγαπημένης, που ενώνει το ποιητικό υποκείμενο με τη χαρά της ζωής που έχει εγκαταλειφθεί στο μονοπάτι προς την πνευματική κορυφή, επιδιορθώνει τελικά το ρήγμα και εκτείνεται στο χώρο μεταξύ του συνηθισμένου και του εξαιρετικού. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ποίημα με τίτλο «Ανάβαση»¹¹⁸.

Θ' ανοίξη η πόρτα.
 Τη ζωή μας, ως θα τη θέλαμε να είναι,
 παλιωδώντας θα την ξαναζήσωμε. [...]

Θ' ανοίξη η πόρτα
 και θα ζω ακόμα·
 και θα ξεχάσω της στείρας φρόνησης το νόμο.
 Θα δοκιμάσω μια στερνή φορά το μουσικό μεθύσι.
 Θα παίζω με την άμμο,
 με τον άνεμο
 και με τ' ατίθασα μαλλιά σου.
 Θα βυθισθώ μεσ' στο μυστήριο της χαράς,
 μεσ' στη μαγεία της αφής
 των απαλών, των εύμορφων πραγμάτων.

Θ' ανοίξη η πόρτα
 και θα είσαι Εσύ το νόημα
 που γύρεψα ως το τέλος,

¹¹⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 163.

διάφανο, πεντακάθαρο.

Το αποκορύφωμα της ανάπτυξης του συμβολικού ρόλου της αγαπημένης είναι η επιδίωξη του ιδανικού. Η ερωτική σάρκα, η ενσάρκωση της ανθρώπινης παρακμής, προκαλεί αρχικά τόσο έλξη όσο και αποκρουστικά συναισθήματα. Ως αποτέλεσμα, εμφανίζεται μια παρακμιακή γυναικεία μορφή που επανεμφανίζεται συχνά σε ποιήματα που φαίνεται να είναι από νεανικό έργο του Τσάτσου. Τούτο φανερώνεται στο απόσπασμα από την «Αστάρτη»¹¹⁹.

Μια θεία κατάρρα μ' οδηγάει προς την πυρή σου γύμνια,
 μια οργή απ' τα βάθη των καιρών προς τη βραχνή φωνή σου·
 και γύρω απ' την αλλόκοσμη φτερίζοντάς σου ασκήμια
 μεθάω και λιώνω από τον ιό που στάζει το φιλί σου.

Η προσπάθεια εξιδανίκευσης τελικά αποτυγχάνει επειδή το ποιητικό υποκείμενο εξακολουθεί να είναι δεσμευμένο στην πραγματικότητα και στους φυσικούς της περιορισμούς. Καθώς όμως ο αισθησιασμός αρχίζει να αποκτά μια πιο πνευματική διάσταση, η κάθαρση της ύλης και της σάρκας από την αγαπημένη ολοκληρώνεται σταδιακά. Τούτο φανερώνεται στο απόσπασμα από την «Ανάβαση»¹²⁰.

Πώς γίνεται το σώμα μου ευγενικό
 με τ' άγγιγμά σου;
 πώς το σέβομαι
 και πώς το νιώθω αμόλευτο
 απ' τον επίγειο ρύπο.

Ο αισθησιασμός του ερωτικού αντικειμένου διαχωρίζεται σταδιακά από το ποιητικό υποκείμενο. Το αγαπημένο πρόσωπο ανυψώνεται στο ρόλο τόσο της ενσάρκωσης του ιδανικού όσο και μιας στρατηγικής για την επίτευξή του. Είναι φανερό αυτό στο ακόλουθο απόσπασμα από την «Παννυχίδα»¹²¹.

το μέτωπό σου
 με περίμενε, ο λαιμός σου,
 η γύμνια σου ως τ' ακροδάχτυλά σου,

¹¹⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 218.

¹²⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 158.

¹²¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 223.

το χέρι μου, το στόμα μου περίμεναν.
 Κι αργούσα εγώ, πολύ αργούσα...
 -Ξέρεις γιατί;-
 Τότε δε στο είπα,
 μα τώρα θα στο πω·
 έκανα μέσα μου μια προσευχή:
 «Θεέ μου, έλεα, πώς σ' ευχαριστώ
 που μ' έμαθες το τέλειο και το αιώνιο».
 Λάτρευα τότε το Θεό και αγάπησα την πλάση του.
 Κι έλεα: «Εδώ, για πάντα εδώ.
 Α! το πιο λίγο δεν μπορώ
 Και το πιο πέρα είναι άβυσσο»

Στα άκρα, η αγαπημένη χάνει την αισθησιακή της πλευρά και εξυψώνεται με το να γίνεται αντιπροσωπεία του ιδανικού. Μετά από μια μακρά ανάβαση και μια προκλητική δοκιμασία αυτοπειθαρχίας, το ποιητικό υποκείμενο μερικές φορές νιώθει σαν να έχει επιτύχει το ιδανικό και τελικά να έχει θριαμβεύσει. Διαβάζουμε στο απόσπασμα από το «Στο κατώφλι του εμπυρείου»¹²².

Τώρα που στη γυμνή κορφήν
 ανέβηκα
 και μπρος μου απλώνεται ο κάμπος
 με τα σπαρτά του και τα δέντρα του
 και με τις πολιτείες του,
 τώρα που ξέρω να μετράω
 και τους ανθρώπους και τ' αστέρια,
 τώρα που ο ίδιος έγινα,
 ως χρόνια το έπλαθα
 το άγαλμά μου, τ' όνειρό μου,
 τώρα που έγινα, ο ίδιος, του εαυτού μου
 ο ανελέητος Ραδάμανθης,
 τώρα που μοναχά από την τροφή
 του αληθινού και του ωραίου χορταίνω·

¹²² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 171.

Ωστόσο, δεν μπορεί να κοροϊδέψει τον εαυτό του, λόγω της αγωνιώδους διαύγειας και εγρήγορσης της συνείδησης. Αν και συνεχίζει να καταβάλλει προσπάθεια για να φτάσει στο ιδανικό, γνωρίζει πόσο ανεπαρκείς και φτωχές είναι οι μέθοδοι για να το κάνει. Τραγικά, η φευγαλέα ψευδαίσθηση καταστρέφεται και το ιδανικό είναι ακόμα απρόσιτο. Τα ποιήματα καταλήγουν να χρησιμεύουν ως δείκτες αποτυχίας και σημάδια συνεχούς πνευματικής οδύνης. Διαβάζουμε στο απόσπασμα από το «Στο κατώφλι του εμπυρείου»¹²³.

Σε ωκεανό ματαιοτήτων πλέω.
 Χρόνια το κυνηγάω το ακατάλυτο,
 κάτι που να είναι πάντα ουσία
 μέσα στο πλήθος των μη όντων.
 Κάποτε αγκάλιαζα του πεύκου τον κορμό
 κ' έλεγα «αυτό είναι», «αυτό θα μείνη»
 κι ο ξυλοκόπος πέρναγε και τό'ριχνε.
 Κάποτε στέκομουν μπρος στο άγαλμα
 κ' έλεγα «αυτό είναι, αυτό είναι αιώνιο»
 κι αυτό συντρίμμα έπεφτε
 μέσα στη σκόνη.
 Σκάβοντας κάποτε, μια σκέψη ανακάλυπτα
 κ' έλεγα «αυτή είναι η αλήθεια η ακέρια»
 μα ύστερα φύσαγε νοτηάς
 και όλα όσα έλπιζα και νόμιζα
 τα συμπάρασερνε μαζί του.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος θεωρούσε ως αληθινή ποίηση τους «στίχους που δεν είναι δώρα των ευτυχισμένων ωρών αλλά της σκληρής αισθητικής καλλιέργειας και της πειθαρχίας της συνείδησης. Μόνον έτσι [...] γίνονται τα μεγάλα έργα»¹²⁴. Σίγουρα γνώριζε ότι το ποιητικό του έργο δεν μπορούσε να θεωρηθεί σπουδαίο σύμφωνα με τα δικά του αισθητικά πρότυπα, κάτι που δεν ήταν ο στόχος του. Η αυστηρή (αυτο)κριτική, ωστόσο, δεν πρέπει να μπερδεύει ή να αποθαρρύνει όποιον

¹²³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 168-169.

¹²⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 54.

θέλει να προσεγγίσει τη ζωή και το έργο του από μια ευρεία οπτική γωνία από το να εξετάσει την ποίησή του. Οι τρεις πτυχές της μοναδικής πνευματικής προσωπικότητας του Κωνσταντίνου Τσάτσου είναι ο φιλοσοφικός προβληματισμός, η πολιτική δράση και η λογοτεχνική δημιουργία. Επομένως, η μελέτη της ποίησης μπορεί να αποκαλύψει μια υποτιμημένη πτυχή του έργου του και να ολοκληρώσει το πορτρέτο του συγγραφέα, αποδεικνύοντας ότι ένας μεγάλος πολιτικός και φιλόσοφος πρέπει να έχει και ευαισθησία εκτός από τη λογική.

Μέσω των «Διαλόγων σε μοναστήρι» προσεγγίζεται και συστηματοποιείται η φιλοσοφική σκέψη του Κ. Τσάτσου. Ο ίδιος αναφερόμενος στο εν λόγω έργο σημειώνει ότι «σέ αυτό τό βιβλίο βρίσκει κανείς μιά κοσμοθεωρητική τοποθέτηση»¹²⁵. Αυτό το βιβλίο καλύπτει όλα τα θέματα που είχε καλύψει ο Τσάτσος στο κύριο έργο του, συμπεριλαμβανομένης της γνωσιολογίας, της αγάπης, της ηθικής, της πολιτικής, της αισθητικής, της ποίησης και της θρησκείας, καθώς και θέματα όπως η Ευρώπη και η Ελλάδα. Περί του έργου αυτού ο Κ. Ε. Τσιρόπουλος επισημαίνει ότι «Τό μεγάλο αυτό συνθετικό βιβλίο αποτελεί τήν εϋτυχισμένη συσσωμάτωση ὄλων τῶν στοχασμῶν, τῶν βιωμάτων, τῶν παρατηρήσεων καί τῶν πεποιθήσεων τοῦ συγγραφέα, πού κατορθώνουν νά λάβουν μιά μορφή τελική, ἀποφθεγματική ἀλλά, ὡστόσο, εϋπροσήγορη γιά τόν ἀναγνώστη»¹²⁶. Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Π. Πρεβελάκη ότι «Όλα τὰ θέματα πού διερευνᾷ τόν ἔχουν ἀπασχολήσει, τόσο κατὰ τήν περίοδο τῶν σπουδῶν του ὅσο καί μετέπειτα, στὰ διάφορα συγγράμματά του καί στίς πανεπιστημιακές παραδόσεις του»¹²⁷.

Τα θέματα αυτά παρουσιάζονται στους «Διαλόγους σε μοναστήρι» μέσα από μια κοινή υπόθεση και συμπλέκονται με ένα κοινό νόημα. Αυτό ενοποιεί το έργο σε «μια ενιαία φιλοσοφία» και μπορεί να θεωρηθεί ως βασικό συστατικό της σκέψης του Κ. Τσάτσου¹²⁸.

Λίγο καιρό μετά την διάλυση της Χούντας, το 1974, κυκλοφόρησαν οι «Διάλογοι σε μοναστήρι». Ήταν δηλαδή ένα βιβλίο που γράφτηκε επί δικτατορίας, όταν ο Κ. Τσάτσος αναγκάστηκε να σταματήσει να συμμετέχει στην πολιτική μετά από περίπου 20 χρόνια. Ο Κ. Τσάτσος εργάστηκε αυτό το διάστημα ως μέλος της επιτροπής

¹²⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 595-596.

¹²⁶ Κ. Ε. Τσιρόπουλος, «Δρομολόγιο. Ό Κωνσταντίνος Τσάτσος, ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας», στα: *Τετράδια Ευθύνης 16*, Αθήνα 1982, σ. 184.

¹²⁷ Π. Πρεβελάκης, «Οἱ Διάλογοι σέ μοναστήρι τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Τετράδια Ευθύνης 16*, Αθήνα 1982, σ. 46.

¹²⁸ Π. Πρεβελάκης, *ό. π.*, σ. 26.

επίβλεψης της πολύτομης *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*. Η θέση αυτή επέτρεψε στον Κ. Τσάτσο να διαθέσει σημαντικό ελεύθερο χρόνο, τον οποίο χρησιμοποίησε πρωτίστως για να δημιουργήσει κάποια έργα που είναι σημαντικά για το σύνολο της εργογραφίας του. Συζητάμε τους τόμους Β, Γ και Δ της τετραλογίας *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, οι οποίοι εκδόθηκαν το 1968, το 1969 και το 1972, αντίστοιχα. Συζητάμε επίσης μεταφράσεις ορισμένων ομιλιών του Κικέρωνα και του Δημοσθένη, που δημοσιεύτηκαν το 1968 και το 1971, αντίστοιχα, *Οί μεγάλοι ρήτορες και ή ιστορία τους – Κικέρων* και *Οί μεγάλοι ρήτορες και ή ιστορία τους – Δημοσθένης*. Τέλος, συζητάμε για τη δημοσίευση το 1973 του ποιητικού του έργου *Τα Ποιήματα*. Ο ίδιος λέει γι' αυτά τα χρόνια «Έτσι, στά χρόνια τῆς δικτατορίας καί ἔγραψα καί δημοσίευσα ἄρκετά μου ἔργα. Τήν τελευταία διόρθωση στούς “Διαλόγους σέ Μοναστήρι” τήν ἔκανα στίς 23 Ἰουλίου 1974. Οὐδέν κακόν ἀμιγές καλού. Ἡ ἀπραξία καί ἡ ἀπομόνωση μοῦ επέτρεψαν νά δουλέψω ὅσο ποτέ ἄλλοτε»¹²⁹.

Σύμφωνα με τον Τσάτσο, αυτή η πολιτική «αδράνεια» του έδωσε επίσης την ευκαιρία να αναλογιστεί τη ζωή του, την προσωπική του ιστορία και τον εαυτό του, τα οποία έχουν αφήσει το στίγμα τους στα έργα εκείνης της εποχής. Ο ίδιος γράφει: «Αλλά στά ἴδια αὐτά χόνια, χάρη στή δυνατότητα νά ἔχωσχόλη, πέτυχα καί κάτι ἄλλο, ἴσως σπουδαιότερο, πού διαφαίνεται καί στά γραπτά τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἶχα καιρό νά συγκεντρώνομαι, νά μελετῶ τόν ἑαυτό μου καί τήν πορεία μου μέσα στό χρόνο. Ἐκλεινα τότε τά ἑβδομήντα καί εἶχα μπρός μου τό ἐνδεχόμενο νά μὴν ξαναμπῶ στό δημόσιο βίο»¹³⁰.

Έτσι, το έργο του Τσάτσου, «Διάλογοι σε μοναστήρι», δημιουργήθηκε μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα έντονου προσωπικού προβληματισμού και περιορισμένου αποχωρισμού από τον έξω-πολιτικό κόσμο. Η αξία του έργου δεν έγκειται μόνο στο φιλοσοφικό του περιεχόμενο αλλά και στο λογοτεχνικό του ύφος.

Βασική υπόθεση του βιβλίου είναι ότι ο Συνέσιος, ηγούμενος της Μονής Μεταμορφώσεως, υποδέχεται στο μοναστήρι του τέσσερις παλιούς του φίλους μαζί με τον μοναχό Σωφρόνιο. Στόχος της συνάντησης είναι να συζητηθούν οι ανησυχίες τους, οι οποίες είναι οι ανησυχίες που θέτει το βιβλίο που μόλις αναφέραμε¹³¹.

Οι έξι συμμετέχοντες περιλαμβάνουν τρεις Γερμανομαθείς Έλληνες (Συνέσιος, Ιπλήξιος και Σωφρόνιος), δύο Γερμανούς (ο Χάρρερ και ο Μάνχορστ) και

¹²⁹ Κ. Τσάτσο, *ό. π.*, σ. 397.

¹³⁰ Κ. Τσάτσο, *ό. π.*, σ. 398.

¹³¹ Κ. Τσάτσο, *Αποχαιρετισμός*, Αθήνα 1995, σ. 62.

έναν Γάλλο συμμετέχοντα (Μπασσέ). Μπορούμε να πούμε ότι ο Συνέσιος, ο Ιπλιξής και ο Χάρρερ μοιάζουν περισσότερο με το alter ego του Κ. Τσάτσου¹³².

Καθένας από αυτούς αντικατοπτρίζει τόσο μια πτυχή της περίπλοκης σκέψης και μόρφωσής του όσο και ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς του. Έτσι, σε γενικές γραμμές, έχουμε τον Ιπλιξή, ποιητή, μεταφραστή, θεωρητικό της λογοτεχνίας και εκφραστή της πλατωνικής φιλοσοφίας του Τσάτσου, τον Χάρρερ, έναν φιλόσοφο εκφραστή της νεοκαντιανής φιλοσοφίας, τον Συνέσιο, χριστιανό φιλόσοφο και μυστικιστή, τον Μπασσέ, πολιτικό, ιστορικό και φιλόσοφο, τον Μάνχορστ τον μεταφραστή και σχολιαστή κλασικών κειμένων και ανήσυχο πνεύμα σχετικά με την ελληνική γλώσσα και τον Δικηγόρο στον Σωφρόνιο. Όπως έχει πει ο ίδιος ο Τσάτσος αναφορικά με τους προαναφερθέντες: Είχα κόψει τὸν μέσα μου κόσμο σὲ κομμάτια, ἄλλα μεγάλα, ἄλλα μικρὰ καὶ τὰ ἔβαζα νὰ κουβεντιάζουν μεταξύ τους, διότι ἔτσι ἀπὸ διαλεκτικὲς ἀντιθέσεις εἴμαστε συντιθεμένοι».

Οι δώδεκα διάλογοι διαδραματίζονται στη Μονή της Μεταμορφώσεως, που βρίσκεται σε ένα αρκαδικό βουνό κοντά στην παραλία του Μυρτώου, σύμφωνα με το κείμενο του βιβλίου. Μέσα από τις ζωντανές περιγραφές του περιβάλλοντος χώρου του μοναστηριού, αυτός ο χώρος, που μπορεί να είναι εμπνευσμένος από το ομώνυμο μοναστήρι της Αρκαδίας, που βρίσκεται κοντά στην παραλία του Άστρους, αναφέρεται σε ένα θέμα που εμφανίζεται σε πολλά έργα του Τσάτσου: τη σχέση του ανθρώπου και τη φύση, και συγκεκριμένα, τη σχέση του ελληνικού λαού με το ελληνικό τοπίο, που είναι το θέμα της Ελληνικής Φύσης¹³³. Η ιδέα ότι το ελληνικό τοπίο και οι γεωγραφικές συνθήκες που προσφέρει αυτό το τοπίο συνέβαλαν στην εμφάνιση της φιλοσοφίας στην Ελλάδα βρίσκεται ήδη στο έργο του, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*¹³⁴. Στους *Διαλόγους* στο Δ' κεφάλαιο ο Τσάτσος σημειώνει: Τὸν ἄνθρωπο τὸν ἔπλασε ὁ Θεὸς ἢ, ἂν θέλετε, ἡ φύση ὀλόκληρη σὲ δισεκατομμύρια χρόνια. Τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπο τὸν ἔπλασε ἡ Ἑλλάδα, τὸ ἑλληνικὸ τοπίο, ποὺ εἶναι νόμος ζωῆς μὲ σχεδὸν ὅλες τὶς λειτουργίες καὶ τὶς ὀψεις του, καὶ μὲ ὅ,τι, χάρη σὲ αὐτὸ τὸ τοπίο, καρποφόρησε μὲς' στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου»¹³⁵.

Ο τρόπος που λειτουργεί ο χρόνος είναι λιγότερο σημαντικός. Οι ημερομηνίες των διαλόγων, δηλαδή το έτος και η εποχή του έτους, που με βάση τις περιγραφές

¹³² Π. Κανελλόπουλος, "Heidelberg. Ὁ χρυσὸς κρίκος τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ μας", στο: *Αφιέρωμα στον Κωνσταντῖνο Τσάτσο*, Αθήνα 1980, σ. 159-161.

¹³³ Κ. Τσάτσος, "Ἡ ελληνικὴ φύση", στο: *Πριν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα*, Αθήνα 1988, σ.183-186.

¹³⁴ Κ. Τσάτσος, *ὁ. π.*, σ. 32.

¹³⁵ Κ. Τσάτσος, *Διάλογοι σε μοναστήρι*, Αθήνα 2011, σ. 72.

πρέπει να είναι είτε άνοιξη είτε καλοκαίρι, καθώς και η διάρκεια της συνάντησης στο μοναστήρι, δεν αναφέρονται ρητά. Όμως, παρά την έλλειψη σαφήνειας του κειμένου, μπορούμε να συμπεράνουμε από τις υποδείξεις που έχουν μείνει μεταξύ των κεφαλαίων ότι ο διάλογος λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια τουλάχιστον οκτώ ημερών, αν όχι περισσότερο. Σε τελική ανάλυση μπορούμε να πούμε ότι ο χρόνος χρησιμεύει μόνο για την οργάνωση των κεφαλαίων σε θεματικές ενότητες.

Στο έργο «Διάλογοι σε μοναστήρι» λείπει τόσο πίνακας περιεχομένων όσο και τίτλοι. Ωστόσο, έχουμε ανακαλύψει κάποιες σημειώσεις σχετικές με τον τίτλο στο χειρόγραφο του βιβλίου, οι οποίες βρίσκονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη¹³⁶. Δεν είμαστε σίγουροι αν πρόκειται για προσωπικές σημειώσεις που κράτησε ο Τσάτσος ενώ έγραφε το βιβλίο ή τίτλους που αρχικά σκόπευε να συμπεριλάβει, και δεν είμαστε ακόμη σίγουροι για το στάδιο της γραφής που αναφέρονται.

Τα δύο μέρη του Κεφαλαίου I (σελ. 9–30) διαδραματίζονται ταυτόχρονα σε δύο ημέρες: την πρώτη ημέρα, το πρώτο μέρος (σελ. 9–12), που χρησιμεύει ως εισαγωγή στο έργο και όχι ως πρόλογος και τη δεύτερη μέρα συζητείται το θέμα του πρώτου διαλόγου, η γνώση (σ. 15–30). Ο Ιπλιξής, ο κατεξοχήν εκφραστής της πλατωνικής πτυχής του Τσάτσου, μιλά εδώ για να μεταφέρει την πλατωνική άποψη της γνωσιολογίας του Τσάτσου. Εδώ, η αλήθεια είναι η αξία που ξεχωρίζει.

Η τρίτη μέρα έχει λοιπόν τέσσερα κεφάλαια που συνδέονται με το θέμα των ανθρώπινων σχέσεων, ή πιο συγκεκριμένα, το θέμα της δράσης προς τον άνθρωπο. Το δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 31-52) πραγματεύεται την αγάπη ως απόλυτη αξία με την ευρύτερη έννοιά της, η οποία περιλαμβάνει τη χριστιανική αγάπη, την πλατωνική αγάπη και τη φιλία. Αντιπροσωπεύουν την «άλογη πράξη απέναντι στον άνθρωπο»¹³⁷, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την «έλλογη πράξη απέναντι στον άνθρωπο»¹³⁸, την πράξη με τις λογικές δυνάμεις της ψυχής, που είναι το κυρίαρχο στοιχείο στα τρία επόμενα κεφάλαια. Αυτές οι μορφές αγάπης είναι οι ανθρώπινες σχέσεις που υποκινούνται από τις λογικές δυνάμεις της ψυχής.

Αν η αγάπη ήταν η αξία στο δεύτερο κεφάλαιο, τότε η πρακτική ορθότητα που επιτυγχάνεται μέσω της κατάλληλης κοινωνικής πράξης είναι η αξία στο τρίτο, τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο. Ωστόσο, όταν μια κοινωνική πράξη - η οποία μπορεί να είναι και

¹³⁶ «Διάλογοι σε Μοναστήρι. Χειρόγρ. Σημειώσεις» στο: *Αρχείο Κ. & Ι. Τσάτσου*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών.

¹³⁷ Κ. Τσάτσος, *Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου*, Αθήνα 1945, σ. 11.

¹³⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 10.

ηθική και πολιτική - δεν τηρεί τα υψηλότερα πρότυπα για το τι είναι ηθικά και πολιτικά ορθό, δηλ. τον υψηλότερο σκοπό της ιστορίας, προκύπτει μια κοινωνική κρίση. Και η ανάγκη για υπενθύμιση αυτής της αξίας προκαλείται συγκεκριμένα από τη λεγόμενη «κρίση της εποχής μας».

Το έκτο κεφάλαιο (σελ. 114–26), που χρησιμεύει ως η αρχή του βιβλίου με θέμα την κρίση της σύγχρονης εποχής, ολοκληρώνει την πρώτη ενότητα. Συζητά την ιδέα ότι η ιστορία είναι μια κίνηση μέσα στο χρόνο που «έχει την άποστολή να προχωρή προς έναν ύπατο σκοπό»¹³⁹. Ο Τσάτσος γράφει: «δεν έχει την έννοια εδῶ μόνο τοῦ τέρματος στὸν ὁποῖο ἀποβλέπει τελικὰ κάθε πράξη καὶ ἡ ἱστορία στὸ σύνολό της, ἀλλὰ καὶ τοῦ κριτηρίου κατὰ τὸ ὁποῖο κρίνονται καὶ κάθε συγκεκριμένη πράξη χωριστὰ καὶ σύνολα πράξεων στὴν ἐσωτερικὴ τους ἀλληλουχία»¹⁴⁰.

Τα κεφάλαια Ζ, Η, Ι και Ι αποτελούν το δεύτερο τμήμα μετά από αυτό. Το έργο χωρίζεται σε δύο μέρη από το πρώτο από αυτά, το κεφάλαιο Ζ (σελ. 127–156), το οποίο διαδραματίζεται την πέμπτη ημέρα. Πρόκειται για μια τραγική ιστορία αγάπης μεταξύ του Κωνσταντίνου Ιωνίδη, πιο γνωστό με το καλλιτεχνικό του όνομα Συνέσιος, και της Νούτης, ενός χαρακτήρα που εμφανίζεται και στη βιογραφία του Κ. Τσάτσου¹⁴¹. Μια ελάχιστα μελετημένη πτυχή της προσωπικότητας του Κ. Τσάτσου - «η ονειρική ζωή»¹⁴² - την οποία ο ίδιος πίστευε ότι ήταν εξαιρετικά σημαντική, αναδεικνύεται από την ιστορία της Νούτης στους «Διαλόγους σε Μοναστήρι», που λειτουργεί ως ένα ενδιάμεσο κομμάτι που χωρίζει τους δώδεκα Διαλόγους στη μέση»¹⁴³. Μπορούμε να τονίσουμε δύο αταλάντευτες αρχές που γίνονται σαφείς από την ιστορία, παρόλο που αυτό το κεφάλαιο στερείται καθαρού φιλοσοφικού περιεχομένου: την αγάπη και το θείο.

Το ένατο κεφάλαιο (σ. 157-176) χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος (σ. 157-166), όπου γίνεται λόγος για την αισθητική θεωρία του Κ. Τσάτσου και το δεύτερο μέρος (σ. 166-176), όπου γίνεται λόγος για την ποίηση. Την επόμενη μέρα, εμφανίζονται δύο κεφάλαια που σχετίζονται επίσης θεματικά. Και πάλι μιλώντας ο Ιπλιξής αποκαλύπτει τη στάση του απέναντι στη σύγχρονη ποίηση.

¹³⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 126.

¹⁴⁰ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική. Θεωρία πολιτικής δεοντολογίας*, Αθήνα 2000, σ. 23-24.

¹⁴¹ Κ. Τσάτσος, *Η μουσική συνέντευξη του Κωνσταντίνου Τσάτσου στον Κώστα Ε. Τσιρόπουλο*, Αθήνα 1997, σ. 59-62.

¹⁴² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 218-220

¹⁴³ Π. Πρεβελάκης, *ό. π.*, σ. 50.

Το Κεφάλαιο I (σ. 197–212) εμπεριέχει το θέμα της γνώσης και ολοκληρώνεται με τους τρόπους της ελευθερίας, τα μέσα του νου με τα οποία ο άνθρωπος απελευθερώνεται όταν συνειδητοποιήσει τις απόλυτες αξίες. Τέλος, το κεφάλαιο 1A (σελίδες 213-229) πραγματεύεται την πολιτιστική εκπαίδευση και εκπαίδευση του πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του Τσάτσου, και το κεφάλαιο 1B (σελίδες 229-233), που χρησιμεύει ως επίλογος του έργου και απεικονίζει τον αποχαιρετισμό των φίλων¹⁴⁴.

¹⁴⁴ Π. Πρεβελάκης, *ό. π.*, σ. 50.

Γ' Κεφάλαιο

Η πολιτική σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου Τσάτσου

Από το 1975 έως το 1980 ο Κωνσταντίνος Τσάτσος διετέλεσε πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας. Στους τομείς των γραμμάτων και του πνεύματος καθώς και στην πολιτική και κοινωνική ζωή, άφησε όνομα ως συγγραφέας, φιλόσοφος και πολιτικός. Ήταν γιος πολιτικού. Ο πατέρας του ήταν ο βουλευτής Ευρυτανίας Δημήτριος Τσάτσος. Όπως λέει ο ίδιος: «Το σπίτι μου ήταν πολιτικό σπίτι. Γεννήθηκα σχεδόν συγχρόνως με την πρώτη βουλευτία του πατέρα μου, το 1899 και από πολύ μικρό με πρόσβαλε το μικρόβιο της πολιτικής»¹⁴⁵.

Ο ίδιος και η οικογένειά του ήταν στο πλευρό της πολιτικής παράταξης Δημήτριου Ράλλη από την περίοδο μέχρι περίπου την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο πατέρας του, όμως, αποστασιοποιήθηκε από το κόμμα του Δημητρίου Ράλλη και ανέπτυξε πολιτική φιλία με το κόμμα του Ελευθερίου Βενιζέλου ως αποτέλεσμα των πολεμικών ανεμοστρόβιλων και των ραγδαίων εξελίξεων που ακολούθησαν με την έναρξη του Διχασμού. Όπως λέει ο ίδιος: «Ο πατέρας μου ήταν ραλλικός [...] Φυσικά ήμουν και εγώ ραλλικός από τα πέντε χρόνια μου ως τα δεκατρία»¹⁴⁶.

Οι εμπειρίες του Κωνσταντίνου Τσάτσου εκείνη την περίοδο ήταν ιδιαίτερα σημαντικές γιατί διαμόρφωσαν την πολιτική του δράση και τον βοήθησαν να αναδειχθεί στον πολιτικό στίβο. Σε εκείνο το σημείο συνειδητοποίησε ότι η πολιτική είναι ηθική και πνευματική ανάγκη ενός υγιούς ατόμου. Δεν είχε ακόμη σταθερές πολιτικές απόψεις και είχε λίγες σχετικές προσωπικές εμπειρίες. Ο ίδιος σημειώνει σχετικά: «Όταν ξέσπασε ο Α' παγκόσμιος πόλεμος, το μεγαλύτερο μέρος της οικογένειάς μας ήταν ανταντόφιλοι, φανατικοί λάτρεις της Γαλλίας. Τότε με το ξέσπασμα του Διχασμού, ο πατέρας μου δήλωσε πολιτική φιλία στο Βενιζέλο, θυσιάζοντας την τότε ασφαλή βουλευτική του έδρα. Παρακολουθούσαμε με αγωνία τις διάφορες φάσεις του πολέμου, αλλά και τις εσωτερικές εξελίξεις. Τότε πρωτοκατάλαβα ότι κανενός ανθρώπου η ζωή δεν μπορεί να είναι απολιτική»¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 233, 299.

¹⁴⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 234.

¹⁴⁷ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 234.

Μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, συμμετείχε στην ελληνική αντιπροσωπεία στη Διάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού, που ήταν η πρώτη του άμεση συνάντηση με τα πολιτικά γεγονότα και η εισαγωγή του στην πολιτική (1918). Εκεί έκανε τα «πρώτα του μαθήματα» πολιτικής, κατά τις συνομιλίες για τις συνθήκες των Βερσαλλιών, του Νεϊγί και των Σεβρών. Είχε μαγευτεί από τη δράση και τη ζωή του Ελευθέριου Βενιζέλου, ο οποίος είχε αφήσει το στίγμα του τόσο στα γεγονότα του συνεδρίου όσο και στις διαπραγματεύσεις. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, με τον χαρακτηριστικό ειλικρινή τρόπο του, είπε σχετικά με τον ρόλο που έπαιξαν οι Έλληνες πολιτικοί στην επικαιρότητα ότι «ό,τι πήραμε τότε, δεν το πήρε η Ελλάδα, αλλά ο Βενιζέλος, αφού διεξήγε τον καταπληκτικότερο διπλωματικό αγώνα». Ακόμα, γράφει ότι: «Τα μαθήματα πολιτικής [...] αντλούσα από τη γειτονία μου με τη δράση του Βενιζέλου[...] Με [...] την αποχώρηση του Βενιζέλου από το προσκήνιο το ενδιαφέρον μου για την πολιτική σχεδόν εξανεμίσθηκε»¹⁴⁸.

Ο Τσάτσος, ωστόσο, απέφυγε την πολιτική σκηνή μετά την άφιξή του στην Αθήνα και επικεντρώθηκε στη δικηγορία. Ωστόσο, δεν αγνοούσε τα πολιτικά γεγονότα. Οι εκλογές του 1920, στις οποίες το κόμμα του Ελευθέριου Βενιζέλου έχασε, επέφεραν σημαντικές αλλαγές τόσο σε εσωτερικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Στη συνέχεια πραγματοποίησε την πρώτη του πολιτική πράξη, «έστω και με μάσκα», όπως είχε πει ο ίδιος, αφού είχε ήδη ταχθεί στο πλευρό των Βενιζελικών. Στην «Πατρίδα», δημοσίευσε ένα κομμάτι για την απόφαση του βασιλιά να μην επισκεφθεί την Ελλάδα, το οποίο, κατόπιν αιτήματός του, υπέγραψε ο πατέρας του. Ως αντίδραση περισσότερο στη διχαστική ατμόσφαιρα που επικρατούσε, αυτή η δράση του σηματοδότησε την αρχή της έκφρασης των αντιβασιλικών του απόψεων. Επιπλέον, είχε θεωρητικό ενδιαφέρον για την πολιτική εκείνη την εποχή. Ως εκ τούτου, συνέχισε να απέχει από την πολιτική δράση ενώ ταυτόχρονα ασκούσε δικηγορία, βυθιζόταν στη φιλοσοφία και έγραφε ποίηση και κριτική. Είχε ξεκινήσει την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία μετά την εκλογή του ως έκτακτος καθηγητής στη Νομική Σχολή Αθηνών το 1932¹⁴⁹.

Μετά την απόπειρα δολοφονίας του Ελευθέριου Βενιζέλου το 1933, καθώς και την εμφάνιση του κινήματος το 1935, το ενδιαφέρον του για το πολιτικό κλίμα του έθνους έγινε πιο ενεργό. Έγινε ιδιαίτερα ένθερμος ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και εντάχθηκε στους επαναστάτες ως αποτέλεσμα του βαθύ θαυμασμού του για τον

¹⁴⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 237, 238.

¹⁴⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 299.

Βενιζέλο και το έργο του. Η παρέμβαση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου απέτρεψε την αποβολή του από το Πανεπιστήμιο, που ήταν σχεδόν αποτέλεσμα αυτού. Ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά ότι: «Λίγες μέρες αργότερα πληροφορούμουν πως βάσει μιας συντακτικής πράξης εκκαθαριζόμουν από το Πανεπιστήμιο ως αναμιγμένος στο Κίνημα. Ο Κανελλόπουλος [...] με κύρος μέσα στο Λαϊκό Κόμμα έτρεξε κάτω στη Γλυφάδα όπου κατοικούσε ο Πρωθυπουργός και έσβησε από το Διάταγμα της απολύσεως το όνομά μου»¹⁵⁰.

Η απόφασή του να ασχοληθεί με την πολιτική επηρεάστηκε σημαντικά από τον αυθορμητισμό εκείνων των γεγονότων, την ψυχική του ενασχόληση μαζί τους και τα επακόλουθά τους. Αργότερα, το καλοκαίρι, ξεκίνησε «πολιτική δράση» υιοθετώντας «στάση μάχης» και γράφοντας άρθρα υπέρ της δημοκρατίας στον ημερήσιο Τύπο. Γράφει ο Τσάτσος ότι: «Ήταν τέτοιος ο φανατισμός μας ύστερα από τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του Βενιζέλου το 1933, που ψυχικά αμέσως εταχθήκαμε με τους επαναστάτες, αν και αμέσως αρχίσαμε να αμφιβάλλωμε για την επιτυχία του εγχειρήματος {...} Αυτή η περιπέτεια, όπως και ο φανατισμός που μου είχε εμφυσήσει η απόπειρα κατά του Βενιζέλου δημιουργούσαν μέσα μου το κατάλληλο κλίμα, όπου θα πλήθαινε το μικρόβιο της πολιτικής. Το συναίσθημα πως δεν είσαι τίποτα σ' αυτόν τον τόπο όταν δεν έχεις πολιτική επιρροή, είναι το ισχυρότερο κίνητρο που σπρώχνει το νέο στην πολιτική»¹⁵¹. Από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο και από τις στήλες του σε έντυπα όπως «Ακρόπολη» και «Ελεύθερη Ελλάδα», συμμετείχε ενεργά στον αγώνα για τη δημοκρατία.

Στους τελευταίους μάλιστα όφειλε τη γνωριμία του και τη στενή του σχέση με τους πρωταγωνιστές των γεγονότων εκείνων όπως ήταν ο Παπαναστασίου, αλλά και «την προώθησή του προς τον πολιτικό στίβο». Με τον προαναφερθέντα πολιτικό βέβαια η γνωριμία ήταν παλιά, πριν το 1927. Είχε δε δημιουργηθεί ανάμεσά τους ένας προσωπικός δεσμός από τον κύκλο της «Εταιρίας Κοινωνικών Επιστημών». Ωστόσο η σημαντική αλλαγή στη συμπεριφορά του Κωνσταντίνου Τσάτσου σημειώθηκε με το κίνημα του 1935, οπότε έγινε «η είσοδός του στο πολιτικό προσκήνιο». Η έως τότε στάση του, αυτή «του μορφωμένου μη πολιτευόμενου ανθρώπου», όπως από τον ίδιο χαρακτηρίστηκε, που εκ του μακρόθεν παρακολουθούσε τα όσα συνέβαιναν στο χώρο της πολιτικής, μεταβλήθηκε. Για να αποσπασθεί όμως εντελώς, όπως συνέβη πολύ

¹⁵⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 239

¹⁵¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 238.

αργότερα, «από τον κατά κύριο λόγο θεωρητικό βίο του» χρειάστηκε και η συνδρομή άλλων παραγόντων.

Πέρα από την πολιτική του δράση αυτή την περίοδο, οι σχετικές θεωρητικές αναζητήσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου ήταν σημαντικές και καθοριστικές για την πολιτική του φήμη. Τα έτη 1931 και 1932 συμμετείχε σε δημόσιες συζητήσεις για τον κομμουνισμό υπό την αιγίδα του πανεπιστημίου στο πλευρό του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, δημοσίευσε άρθρα στα περιοδικά *Ιδέα* και *Νέα Ζωή* για να αντιμετωπίσει τις ιδεολογικές παρεμβάσεις της αριστεράς και ασχολήθηκε με πολεμικές για τον μαρξισμό στο «Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρία της Επιστήμης» με τους Παναγιώτη Κανελλόπουλο και Θεόδωρο Ξύδη.

Οι δημοσιεύσεις του στα *Νέα Γράμματα* ήταν επίσης συναρπαστικές λόγω των διακρίσεων που έκαναν μεταξύ της χρονικής περιόδου από τον Ιανουάριο του 1935 έως τον Αύγουστο του 1936 και τη χρονική περίοδο μετά την επιβολή της δικτατορίας. Πολιτικές νύξεις υπήρχαν στην πρώτη, αλλά απουσίαζαν από τη δεύτερη, η οποία προσέγγιζε το θέμα από διαφορετική οπτική γωνία. Έτσι, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έγραψε και δημοσίευσε ένα αναμνηστικό άρθρο στο τεύχος Απριλίου 1936, πέντε μέρες μετά τον θάνατο του Ελευθέριου Βενιζέλου, στο οποίο εξέφραζε τα φιλοβενιζελικά του αισθήματα, τον μεγάλο θαυμασμό και την αγάπη του, καθώς και των συνεργατών του περιοδικού για τον αείμνηστο πολιτικό¹⁵².

Ωστόσο, λίγο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1937, μετά την εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος, σε ένα κείμενο που γράφτηκε με αφορμή τον θάνατο του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, περιορίστηκε στην πνευματική του ικανότητα και απέφυγε επιμελώς να μιλήσει για τον πολιτικό Παπαναστασίον¹⁵³. Οι λογοτεχνικές του κριτικές, όπως αυτές που αφορούν τον Παλαμά στα *Νέα Γράμματα*, είναι επίσης αξιοσημείωτες ως προς τον τρόπο προσέγγισης των υπό μελέτη θεμάτων¹⁵⁴. Αυτές τιτλοφορούνται «Ο Παλαμάς και η ελληνική γη» και επικεντρώνονται στα θέματα του Ελληνισμού και της Ελλάδας ως γεωφυσικής πραγματικότητας, δηλαδή στην αναζήτηση του περιοδικού για την ελληνικότητα στην τέχνη και την αποκατάσταση του ελληνικού πνεύματος και της φυλετικής ιδιαιτερότητας.

¹⁵² Κ. Τσάτσος, «Ελευθέριος Βενιζέλος», στο: *Τα Νέα Γράμματα* τχ. 4 (1936), σ. 332-338.

¹⁵³ Κ. Τσάτσος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, πνευματικός άνθρωπος», στο: *Τα Νέα Γράμματα* τχ. 1 (1937), σ.69-71.

¹⁵⁴ Κ. Τσάτσος, «Ο Παλαμάς και η ελληνική γη», στο: *Τα Νέα Γράμματα* τχ. 2, 3, 4, (1935), σ. 66-76, 158-171, 206-223.

Η πολιτική ήταν «ένα μέρος της ψυχικής του ζωής» για τον Τσάτσο, όπως έδειχναν τα άρθρα, οι πράξεις και η στάση του γενικότερα. Έμεινε σε μια φιλελεύθερη γειτονιά και συμμετείχε ενεργά στο Κίνημα για τη Δημοκρατία, δεχόμενος σημαντικές επιρροές από το Βενιζέλο. Είχε ασχοληθεί με ζητήματα κοσμοθεωρίας και δίδασκε στο Πανεπιστήμιο όταν εγκαθιδρύθηκε το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Καταρχήν από τη δικτατορία δεν είχε κανένα θέμα. Ωστόσο, η εξορία του αδερφού του Θεμιστοκλή (Μίστου), που είχε εκλεγεί βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων με επικεφαλής τον Θεμιστοκλή Σοφούλη στις εκλογές που έγιναν στις αρχές του 1936, καθώς και συνολικά τα γεγονότα της εποχής εκείνης τον κατέπληξαν. Ο Μίστος είχε επίσης στοχοποιήσει μέλη της οικογένειάς του, συμπεριλαμβανομένου του αδελφού του, αλλά η συμμετοχή του στις διαπραγματεύσεις μεταξύ του κόμματός του και του κομμουνιστικού κόμματος για την εκλογή του Προέδρου της Βουλής ήταν επαρκής δικαιολογία για την εξορία του¹⁵⁵. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, που είχε ελεύθερο και στοχαστικό μυαλό, δεν περίμενε πολύ για να εκφράσει την προσωπική του αντίθεση στην καταπιεστική κυβέρνηση.

Ο κλοιός γύρω του άρχισε να σφίγγει αφού αρνήθηκε να συνεργαστεί με τον δικτάτορα, ωστόσο, και το 1937, η πρόταση της Νομικής Σχολής να γίνει τακτικός καθηγητής απορρίφθηκε. Το 1938, Τσάτσος και Μεταξάς είχαν μια τυχαία συνάντηση κατά την ομιλία του πρώτου στο επιστημονικό μνημόσυνο για το Συκουτρή, στο οποίο ήταν καλεσμένος και ο δικτάτορας. Μετά τη συνάντησή τους στο Υπουργείο Εξωτερικών μετά από πρόσκληση του Μεταξά, προσφέρθηκε στον Κ. Τσάτσο η ευκαιρία να γίνει το υψηλόβαθμο στέλεχος της ΕΟΝ, αλλά εκείνος την απέρριψε¹⁵⁶.

Τελικά, η εξορία έφτασε το 1939. Καταλυτικά λειτούργησε η ανώνυμη επιστολή του προς τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, που ήταν τότε εξόριστος στην Κύθο. Σε αυτό εξέφραζε την αντίθεσή του στα δικτατορικά καθεστάτα και την ελπίδα του για την ανατροπή τους¹⁵⁷. Επομένως, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος κρατήθηκε και στάλθηκε πρώτα στη Σκύρο (1939) και μετά στις Σπέτσες (1940). Φυσικά, οι κοινωνικές του επαφές, όπως η φιλία του με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ήταν επιβαρυντικοί παράγοντες που οδήγησαν στη σύλληψή του εκτός από την οικογενειακή του κατάσταση και στάση. Με τη σύζυγό του Ιωάννα είχαν κάνει αρκετά ταξίδια στην Κύθο και την Κάρυστο, όπου είχε μετακομίσει ο Παναγιώτης

¹⁵⁵ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 402

¹⁵⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 266.

¹⁵⁷ Ι. Τσάτσου, *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα 2000, σ. 363.

Κανελλόπουλος, και με τους δύο είχαν ακόμα στενές φιλίες¹⁵⁸. Ο εξόριστος Κωνσταντίνος Τσάτσος επέστρεψε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1940 και είδε την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, που είχε εξοριστεί, επέστρεψε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1940 και είδε το ξέσπασμα του Ελληνοϊταλικού Πολέμου.

Έχοντας συμπληρώσει φυσικά τα 40 του χρόνια, δύο μέρες μετά την κήρυξη του πολέμου, ο Τσάτσος ζήτησε από τον Ιωάννη Μεταξά ένα γράμμα με το οποίο του ζητούσε να προσφερθεί εθελοντικά στο μέτωπο¹⁵⁹. Το αίτημά του απορρίφθηκε και αντ' αυτού στρατολογήθηκε πνευματικά. Με άλλα λόγια, αυτός και άλλοι πνευματικοί ηγέτες είχαν επιφορτιστεί με την εκτέλεση αποστολών στα σύνορα κυρίως μέσω της εκφώνησης ομιλιών με εθνική εστίαση και της δημιουργίας προπαγανδιστικών φυλλαδίων σε άλλες γλώσσες ή παρόμοιων εγγράφων¹⁶⁰. Λόγω της θέσης του ως καθηγητής πανεπιστημίου και της εισόδου των Γερμανών στην Αθήνα, ωθήθηκε στις 27 Οκτωβρίου 1941, για να γίνει ο πρώτος άνθρωπος που κήρυξε την 28η Οκτωβρίου ως εθνική επέτειο της ελευθερίας ενώ στεκόταν σε έδρα πανεπιστημίου.

Μίλησε με ασυγκράτητο ενθουσιασμό στην εκδήλωση που έγινε στην αίθουσα του πανεπιστημίου δίνοντας ενέργεια στους μαθητές¹⁶¹. Την επόμενη κιόλας μέρα, στις 28 Οκτωβρίου 1941, οι φοιτητές στην Αθήνα διαμαρτυρήθηκαν για τη σημασία της ημέρας και τη δίωξη εναντίον του που είχε ξεκινήσει αμέσως μόλις συνέβησαν τα γεγονότα. Απολύθηκε από το πανεπιστήμιο ως αποτέλεσμα του όλου περιστατικού. Ως αποτέλεσμα, η επιστήμη άνοιξε το δρόμο για τον αγώνα για επιβίωση και αντίσταση, μεταξύ των οποίων μοίρασε τον χρόνο του αρχικά σποραδικά και αργότερα πιο σκόπιμα. Ο ίδιος και η σύζυγός του είχαν ξεκινήσει τη σχετική δράση, παρέχοντας βοήθεια σε όσους είχαν ανάγκη, χωρίς να ενταχθούν σε κάποια συγκεκριμένη οργάνωση¹⁶². Όπως λέει ο ίδιος: «Ψάχναμε να βοηθήσουμε τον κοσμάκη και τους Άγγλους που είχαν απομείνει και βρήκαμε τον τρόπο, και η Ιωάννα και εγώ, και για τα δυο. Δε ζούσαμε για τον εαυτό μας. Ζούσαμε τον πόλεμο»¹⁶³.

Μάλιστα, βοηθώντας να ξεφύγουν, Έλληνες και Άγγλους αξιωματικούς, συνέβαλε σημαντικά στη διεθνοποίηση του αγώνα και στην ανάπτυξη των ελληνικών

¹⁵⁸ Β. Μπεκίρης, *Η πολιτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλο στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2002, σ. 31.

¹⁵⁹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 279.

¹⁶⁰ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 279.

¹⁶¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 284-291.

¹⁶² Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 300.

¹⁶³ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 283.

οργανώσεων. Είχε έρθει σε επαφή με τον Τσιγάντες για τη συγκρότηση επιτροπής συνδέσμου μεταξύ των αντιστασιακών ομάδων και της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στο Κάιρο για αυτό το λόγο όταν αυτός είχε ταξιδέψει στην Ελλάδα. Αποφεύγοντας κάθε συνεργασία με το ΕΑΜ επειδή υπήρξαν διάφορα γεγονότα «που απέτρεψαν κάθε συνεργασία με το ΕΑΜ από την αρχή, τότε που ακόμα έκρυβε τις πραγματικές του προθέσεις. Ότι έκανα για την αντίσταση, το έκανα με άλλες οργανώσεις, ιδίως με τον ΕΔΕΣ, όπου δούλευε ο φίλος μου ο Σγουρίτσας και αργότερα με το ΕΚΚΑ, ως την εξόντωση του Ψαρρού»¹⁶⁴, είχε συνεργαστεί με τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, τις οργανώσεις ΕΟΧΑ (οργάνωση της Αρχιεπισκοπής) και ΕΚΚΑ (οργάνωση που διοικεί ο συνταγματάρχης Ψαρρός) και τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο¹⁶⁵. Αυτό το τελευταίο, φυσικά, δεν ήταν τυχαίο περιστατικό. Ήταν μια ώριμη απόφαση που ελήφθη ως αποτέλεσμα των θεωρητικών του ερευνών, που είχαν ξεκινήσει εδώ και πολύ καιρό, το 1928, μετά την επιστροφή του από τη Γερμανία, καθώς και ως αποτέλεσμα των εμπειριών που είχε. Ο ίδιος επισημαίνει: «Δεν έγινα φιλόσοφος ιδεαλιστής και επομένως αρνητής του μαρξισμού από πολιτική διάθεση. Αντιθέτως, επειδή καθαρά επιστημονικά σκεπτόμενος αποδέχθηκα την φιλοσοφία της ιδέας, γι' αυτό αρνήθηκα τη μαρξιστική θεωρία και πολύ αργότερα τη μαρξιστική πράξη»¹⁶⁶.

Δεν περιορίστηκε στην αντίσταση όσο κράτησε η κατοχή γιατί οι σπόροι της πολιτικής δεν τον άφησαν ήσυχο. Ίδρυσε τη «Σοσιαλιστική Ένωση» το 1942 μαζί με τους Μαύρο, Ζολώτα, Αγγελόπουλο, Γαρουφαλιά, Οικονομόπουλο και Καραμανλή. Αυτή η οργάνωση ήταν αντιβασιλική και αντικομμουνιστική και είχε σύντομη ύπαρξη. Το 1944 έπαψε να υπάρχει. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος κατέφυγε στη Μέση Ανατολή την ίδια χρονιά, όπου συνέχισε να υπηρετεί ως σύμβουλος της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης.

Με την επιστροφή του στην Ελλάδα μετά την Απελευθέρωση, εντάχθηκε στην κυβέρνηση Βούλγαρη και ξεκίνησε μια νέα φάση στην πολιτική του σταδιοδρομία που περιλάμβανε πιο ενεργό δράση. Η απλή αδιαμόρφωτη κλίση προς την πολιτική μετατράπηκε σε ψυχική λαχτάρα σε φόντο μικροπρέπειας και ματαιοδοξίας και διορίστηκε Υπουργός Εσωτερικών και Δημόσιας Τάξης το 1945. Εξέτασε τη συμπεριφορά του μέχρι το 1946, όταν επιλέχθηκε να υπηρετήσει στο κοινοβούλιο, ως

¹⁶⁴ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 294, 295.

¹⁶⁵ Β. Μπεκίρης, *ό. π.*, σ. 138.

¹⁶⁶ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 234, 238.

αυτό ενός εντελώς πρόωρου μικροπολιτικού που είχε περισσότερο κίνητρο «η επιθυμία να ξεφύγει από τον εαυτό του» και η ανάγκη για επιβεβαίωση ως αποτέλεσμα των δυσκολιών που είχε βιώσει στην προσωπική του ζωή.

Η πρώτη φάση της πολιτικής του ζωής, αυτή του πολιτικού σχηματισμού του, μπορεί να χωριστεί σε τρεις φάσεις: η πρώτη φάση διαρκεί από το 1935 έως το 1942, η δεύτερη φάση διαρκεί ως το 1942 και έως το 1946 και η τρίτη φάση. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών των φάσεων είναι οι θεωρητικές έρευνες και ο αυξανόμενος πολιτικός ρυθμός¹⁶⁷.

Υπήρξε επίσης υπέρμαχος του ουμανισμού, μιας φιλοσοφικής και ηθικής στάσης που τονίζει την αξία και τη δράση των ανθρώπων, ατομικά και συλλογικά. Ως καθηγητής Νομικής, ο Τσάτσος ήταν γνωστός για τα γραπτά του σχετικά με το συνταγματικό δίκαιο και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πίστευε ότι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών ήταν απαραίτητη για τη λειτουργία μιας δίκαιης και δημοκρατικής κοινωνίας. Κατά την άποψή του, το κράτος θα πρέπει να λειτουργεί ως εγγυητής αυτών των δικαιωμάτων, παρά ως όργανο καταπίεσης ή ελέγχου¹⁶⁸.

Ο Τσάτσος ήταν επίσης ισχυρός υποστηρικτής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, θεωρώντας την ως μέσο προώθησης της ειρήνης, της ευημερίας και της πολιτιστικής ανταλλαγής μεταξύ των εθνών. Πίστευε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση αντιπροσώπευε μια συγκεκριμένη ενσάρκωση των ανθρωπιστικών αξιών, καθώς αποσκοπούσε στην προώθηση της ευημερίας και της αξιοπρέπειας όλων των πολιτών της. Συνολικά, η υπεράσπιση του ανθρωπισμού από τον Τσάτσο αντανάκλούσε τη δέσμευσή του στις αρχές της δημοκρατίας, της δικαιοσύνης και της ατομικής ελευθερίας. Οι ιδέες του συνεχίζουν να επηρεάζουν το έργο μελετητών και πολιτικών στην Ελλάδα και όχι μόνο¹⁶⁹.

Καθ' όλη τη διάρκεια της καριέρας του, ο Τσάτσος τόνισε τη σημασία της πολιτικής ως μέσο επίτευξης κοινωνικής προόδου και προώθησης του κοινού καλού. Τόνισε τη σημασία της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου στην πολιτική και πίστευε ότι η πολιτική πρέπει να υπηρετεί το κοινό καλό και τα συμφέροντα του λαού.

¹⁶⁷ Χ. Α. Αραμπατζή, «Η πρόωμη πολιτική δράση του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 543-550.

¹⁶⁸ Λ. Κουρκουβέλας, «Η διεθνολογική σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 515-526.

¹⁶⁹ Λ. Κουρκουβέλας, *ό. π.*, σ. 515-526.

Σύμφωνα με τον Τσάτσο, η πολιτική είναι θεμελιώδης πτυχή της ανθρώπινης κοινωνίας, καθώς επιτρέπει στα άτομα να ενωθούν για να αντιμετωπίσουν κοινές προκλήσεις και να επιδιώξουν κοινούς στόχους. Πίστευε ότι σκοπός της πολιτικής είναι η προώθηση της ευημερίας του λαού και η διασφάλιση της σταθερότητας και της ασφάλειας του κράτους. Κατά την άποψή του, η πολιτική δεν είναι απλώς θέμα εξουσίας και ιδιοτελούς συμφέροντος, αλλά μάλλον μια ευγενική επιδίωξη που απαιτεί αφοσίωση, ευφυΐα και δέσμευση για το κοινό καλό¹⁷⁰.

Επιπλέον, τόνισε τη σημασία της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου ως βασικών συνιστωσών της πολιτικής. Πίστευε ότι η δημοκρατία παρέχει στα άτομα την ελευθερία να εκφράζουν τις απόψεις τους και να συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ενώ το κράτος δικαίου διασφαλίζει ότι όλα τα άτομα τυγχάνουν ίσης και δίκαιης μεταχείρισης βάσει του νόμου¹⁷¹.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος πίστευε ότι η πολιτική παίζει κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού τοπίου μιας κοινωνίας. Η άποψή του για την πολιτική υπογράμμισε τη σημασία της προαγωγής της ευημερίας του λαού και της διασφάλισης της σταθερότητας και της ασφάλειας του κράτους, ενώ παράλληλα υποστηρίζει τις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου¹⁷².

Για τον Τσάτσο σκοπός της πολιτικής ήταν η δημιουργία μιας δίκαιης και ισότιμης κοινωνίας που θα σέβεται τα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες. Πίστευε ότι η δημοκρατία ήταν η καλύτερη μορφή διακυβέρνησης, καθώς επέτρεπε στους ανθρώπους να συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και να ζητούν από τους ηγέτες τους υπεύθυνους. Κατά την άποψή του, η πολιτική πρέπει να καθοδηγείται από αρχές όπως η διαφάνεια, η λογοδοσία και ο σεβασμός του κράτους δικαίου και οι πολιτικοί πρέπει να δίνουν προτεραιότητα στις ανάγκες και τις φιλοδοξίες των ανθρώπων που εκπροσωπούν¹⁷³.

Τόνισε επίσης τη σημασία της συνταγματικότητας και τον ρόλο του νόμου στην πολιτική. Ως μελετητής του συνταγματικού δικαίου, πίστευε ότι το σύνταγμα παρέχει το πλαίσιο για τη λειτουργία του κράτους και την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Υποστήριξε ότι οι πολιτικοί και οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι πρέπει

¹⁷⁰ Γ. Κοντογιώργης, «Η έννοια και ο σκοπός της πολιτικής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 441-448.

¹⁷¹ Γ. Κοντογιώργης, *ό. π.*, σ. 441-448.

¹⁷² Γ. Κοντογιώργης, *ό. π.*, σ. 441-448.

¹⁷³ Γ. Κοντογιώργης, *ό. π.*, σ. 441-448.

να καθοδηγούνται από τις αρχές και τις αξίες που κατοχυρώνονται στο σύνταγμα και ότι το σύνταγμα πρέπει να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται με τρόπο που να σέβεται τα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες¹⁷⁴. Συνολικά, ο Τσάτσος πίστευε ότι η πολιτική είχε βαθύ αντίκτυπο στις ζωές των ανθρώπων και ότι ήταν απαραίτητο να προωθηθεί το κοινό καλό και να τηρηθούν οι δημοκρατικές αρχές και αξίες. Το όραμά του για την πολιτική τόνισε τη σημασία των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, του συνταγματισμού και του κράτους δικαίου στη δημιουργία μιας δίκαιης και ισότιμης κοινωνίας.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος σε όλη του τη ζωή έγραψε πολυάριθμα δοκίμια και αφορισμούς που αντανάκλυσαν τις ιδέες του για το έθνος και την εθνική συνείδηση. Στα γραπτά του Τσάτσου τόνισε τη σημασία της εθνικής συνείδησης ως θεμέλιο μιας ισχυρής και συνεκτικής κοινωνίας. Πίστευε ότι η δύναμη και η ανθεκτικότητα ενός έθνους εξαρτώνται από την ικανότητα του λαού του να αναγνωρίζει και να υποστηρίζει την πολιτιστική και ιστορική του κληρονομιά. Ο Τσάτσος υποστήριξε ότι μια κοινή αίσθηση ταυτότητας και σκοπού ήταν απαραίτητη για ένα έθνος για να επιτύχει τους στόχους του και να ξεπεράσει τις προκλήσεις¹⁷⁵.

Ένας από τους πιο γνωστούς αφορισμούς του Τσάτσου, «Το έθνος δεν είναι προϊόν γεωγραφίας, αλλά συνείδησης», συμπυκνώνει την πίστη του στη σημασία της εθνικής συνείδησης. Πίστευε ότι ένα έθνος ήταν κάτι περισσότερο από μια απλή συλλογή ατόμων που ζούσαν σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Ήταν μια κοινότητα που ενωνόταν από μια κοινή αίσθηση ταυτότητας και σκοπού¹⁷⁶.

Στα δοκίμιά του, ο Τσάτσος εξερεύνησε τις ιστορικές και πολιτιστικές ρίζες της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Υποστήριξε ότι η κληρονομιά της δημοκρατίας, της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας των αρχαίων Ελλήνων είχε διαμορφώσει την ελληνική ταυτότητα και επηρέασε τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς της χώρας. Τόνισε επίσης τη σημασία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και τέχνης για την προαγωγή της εθνικής συνείδησης και την ενίσχυση της ελληνικής κοινωνίας¹⁷⁷.

Συνολικά, τα γραπτά του Τσάτσου αντικατοπτρίζουν την πίστη του στη σημασία της εθνικής συνείδησης ως θεμέλιο μιας ισχυρής και ανθεκτικής κοινωνίας.

¹⁷⁴ Γ. Κοντογιώργης, *ό. π.*, σ. 441-448.

¹⁷⁵ Α. Δεληγεώργη, «Έθνος και εθνική συνείδηση στον έντεχνο-δοκιμιακό και αφοριστικό λόγο του Κ. Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 477-488.

¹⁷⁶ Α. Δεληγεώργη, *ό. π.*, σ. 477-488.

¹⁷⁷ Α. Δεληγεώργη, *ό. π.*, σ. 477-488.

Πίστευε ότι η πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά ενός έθνους ήταν απαραίτητη για την ταυτότητά του και ότι η προώθηση της εθνικής συνείδησης ήταν απαραίτητη για την επιτυχία και την ευημερία ενός έθνους¹⁷⁸.

Από την άποψη της πολιτικής φιλοσοφίας, ο Τσάτσος ήταν γνωστός για τη δέσμευσή του στη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και το κράτος δικαίου. Πίστευε ότι ένα δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης ήταν απαραίτητο για τη διασφάλιση της ατομικής ελευθερίας και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ότι οι αρχές της δημοκρατίας θα έπρεπε να κατοχυρωθούν στο σύνταγμα¹⁷⁹.

Ο Τσάτσος ήταν επίσης ισχυρός υποστηρικτής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και πίστευε ότι το μέλλον της Ελλάδας βρισκόταν σε στενότερους δεσμούς με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ το 1981 και υπήρξε ηγετική φυσιογνωμία στη σύνταξη των ιδρυτικών συνθηκών της Ε.Ε. Συνολικά, η πολιτική φιλοσοφία του Τσάτσου μπορεί να χαρακτηριστεί ως δέσμευση για τη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, που βασίζεται στο βαθύ σεβασμό του κράτους δικαίου και των αρχών του συνταγματισμού¹⁸⁰.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της διεθνούς σκέψης για την Ελλάδα του 20ού αιώνα. Ο Τσάτσος ήταν ένθερμος υπέρμαχος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και πίστευε ότι το μέλλον της Ελλάδας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την Ευρώπη. Έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) το 1981 και πίστευε ακράδαντα στα οφέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) ως μέσο προώθησης της ειρήνης, της σταθερότητας και της ευημερίας στην Ευρώπη¹⁸¹.

Ο Τσάτσος είχε επίσης βαθύ ενδιαφέρον για το διεθνές δίκαιο και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πίστευε ότι το διεθνές δίκαιο ήταν ένα ουσιαστικό εργαλείο για την προώθηση της ειρήνης και της συνεργασίας μεταξύ των εθνών και ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ήταν θεμελιώδης υποχρέωση όλων των κρατών. Ήταν ένθερμος υποστηρικτής των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) και πίστευε ότι ο

¹⁷⁸ Δ. Παπαδοπούλου, «Ατομο - Πολιτεία - Ηγέτης: Η πολιτική φιλοσοφία του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 489-498.

¹⁷⁹ Χ. Αναστασίου, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και οι προοπτικές ανάπτυξης της Ελλάδας», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 683-694.

¹⁸⁰ Χ. Αναστασίου, *ό. π.*, σ. 683-694.

¹⁸¹ Χ. Αναστασίου, *ό. π.*, σ. 683-694.

οργανισμός είχε έναν κρίσιμο ρόλο στη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας¹⁸².

Εκτός από το έργο του για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και το διεθνές δίκαιο, ο Τσάτσος ήταν επίσης εξέχων υποστηρικτής της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Πίστευε ότι η δημοκρατία ήταν η καλύτερη μορφή διακυβέρνησης και ότι το κράτος δικαίου ήταν απαραίτητο για να διασφαλιστεί ότι τα άτομα και οι θεσμοί θα λογοδοτούν για τις πράξεις τους. Συνολικά, η διεθνής σκέψη του Τσάτσου χαρακτηριζόταν από δέσμευση για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, το διεθνές δίκαιο, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου. Οι ιδέες του εξακολουθούν να είναι επίκαιρες σήμερα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των συνεχιζόμενων συζητήσεων για το μέλλον της ΕΕ και τον ρόλο των διεθνών οργανισμών στην προώθηση της παγκόσμιας διακυβέρνησης και συνεργασίας¹⁸³.

Ένα από τα σημαντικότερα θέματα με τα οποία ασχολήθηκε κατά τη διάρκεια της καριέρας του ήταν το «κρατικό ζήτημα», το οποίο αναφερόταν στη συζήτηση για τη μορφή διακυβέρνησης που έπρεπε να υιοθετήσει η Ελλάδα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁸⁴.

Το κρατικό ζήτημα προέκυψε στον απόηχο της κατοχής της Ελλάδας από τον Άξονα κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η χώρα διοικούνταν από μοναρχία από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, αλλά υπήρχε μια αυξανόμενη αίσθηση μεταξύ ορισμένων Ελλήνων ότι η μοναρχία ήταν ξεπερασμένη και δεν ήταν πλέον κατάλληλη για τη σύγχρονη Ελλάδα. Ταυτόχρονα, υπήρχαν επίσης ανησυχίες για τη σταθερότητα και τη νομιμότητα μιας δημοκρατικής κυβέρνησης, δεδομένης της ιστορίας της πολιτικής αστάθειας της Ελλάδας¹⁸⁵.

Ο Τσάτσος ήταν ένα από τα κορυφαία πρόσωπα στη συζήτηση για το κρατικό ζήτημα. Ήταν ένθερμος υποστηρικτής μιας συνταγματικής μοναρχίας, υποστηρίζοντας ότι αυτή η μορφή διακυβέρνησης θα παρείχε τη σταθερότητα και τη συνέχεια που χρειαζόταν η Ελλάδα. Πίστευε ότι η μοναρχία θα μπορούσε να μεταρρυθμιστεί ώστε να ανταποκρίνεται περισσότερο στις ανάγκες του λαού και ότι θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως ενωτική δύναμη για τη χώρα¹⁸⁶.

¹⁸² Χ. Αναστασίου, *ό. π.*, σ. 683-694.

¹⁸³ Χ. Αναστασίου, *ό. π.*, σ. 683-694.

¹⁸⁴ Μ. Κούμας, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το πολιτειακό ζήτημα, 1935-1946», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 551-564.

¹⁸⁵ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 551-564.

¹⁸⁶ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 551-564.

Οι απόψεις του Τσάτσου για το πολιτειακό ζήτημα βασίζονταν στη βαθιά γνώση του συνταγματικού δικαίου και την πίστη του στη σημασία του κράτους δικαίου. Υποστήριξε ότι το πιο σημαντικό ήταν να δημιουργηθεί μια κυβέρνηση που θα βασίζεται στις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη μορφή της¹⁸⁷.

Οι ιδέες του Τσάτσου για το κρατικό ζήτημα είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην ελληνική πολιτική σκηνή στη μεταπολεμική περίοδο. Αν και η συζήτηση για τη μορφή της κυβέρνησης ήταν αμφιλεγόμενη και συχνά διχαστική, τα επιχειρήματα του Τσάτσου βοήθησαν να διαμορφωθεί το τελικό αποτέλεσμα. Το 1946 έγινε δημοψήφισμα στην Ελλάδα για να καθοριστεί αν η χώρα έπρεπε να είναι δημοκρατία ή συνταγματική μοναρχία. Η μοναρχία αποκαταστάθηκε στενά και η Ελλάδα παρέμεινε συνταγματική μοναρχία μέχρι το 1973, όταν έγινε δημοκρατία μετά από ένα στρατιωτικό πραξικόπημα¹⁸⁸.

Ο Κ. Τσάτσος και ο Κ. Καραμανλής ήταν και οι δύο επιφανείς Έλληνες πολιτικοί που υπηρέτησαν την περίοδο 1963-1974. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος διετέλεσε Πρόεδρος της Ελλάδας από το 1975 έως το 1980, μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας. Ωστόσο, η πολιτική του καριέρα ξεκίνησε πολύ νωρίτερα. Το 1963 διορίστηκε υπουργός Εσωτερικών επί πρωθυπουργίας Γεώργιο Παπανδρέου. Αργότερα διετέλεσε υπουργός Δημόσιας Τάξης και Υπουργός Εθνικής Άμυνας. Ο Τσάτσος ήταν επίσης μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και διετέλεσε Πρόεδρος του από το 1981 έως το 1984¹⁸⁹.

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ήταν Έλληνας πολιτικός που διετέλεσε Πρωθυπουργός της Ελλάδας τέσσερις φορές, πρώτα από το 1955 έως το 1963 και στη συνέχεια ξανά από το 1974 έως το 1980. Συνέβαλε καθοριστικά στην αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα μετά τη στρατιωτική δικτατορία του 1967-1974. Ο Καραμανλής έπαιξε καθοριστικό ρόλο και στην ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση¹⁹⁰.

Την περίοδο 1963-1974 τόσο ο Τσάτσος όσο και ο Καραμανλής ασχολήθηκαν με την ελληνική πολιτική ζωή, με τον Τσάτσο να υπηρέτησε ως υπουργός στην

¹⁸⁷ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 551-564.

¹⁸⁸ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 551-564.

¹⁸⁹ Ε.Π. Καραγιάννης, «Επιρροές και αγωνίες: Κ. Τσάτσος και Κ. Καραμανλής, 1963-1974», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 587-594.

¹⁹⁰ Ε.Π. Καραγιάννης, *ό. π.*, σ. 587-594.

κυβέρνηση Παπανδρέου και τον Καραμανλή ως αρχηγός της αντιπολίτευσης. Ήταν και οι δύο ενεργοί στον αγώνα κατά της στρατιωτικής χούντας που κυβέρνησε την Ελλάδα από το 1967 έως το 1974. Μετά την πτώση της δικτατορίας, ο Τσάτσος έπαιξε βασικό ρόλο στη μετάβαση στη δημοκρατία, ενώ ο Καραμανλής εξελέγη πρωθυπουργός και επέβλεψε την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών¹⁹¹.

¹⁹¹ Ε.Π. Καραγιάννης, *ό. π.*, σ. 587-594.

Δ' Κεφάλαιο

Η συμβολή του Κωνσταντίνου Τσάτσου στη «Σοσιαλιστική Ένωση»

Η επανάσταση στο πολιτειακό ζήτημα χρονολογείται παραδοσιακά στις 29 Μαρτίου 1935, όταν ο αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων, Ιωάννης Μεταξάς, ζήτησε από τη Βουλή να προκηρυχθούν εκλογές για τη δημιουργία Συντακτικής Συνέλευσης. Αυτό ήταν μόλις λίγες μέρες αφότου οι κυβερνητικές δυνάμεις είχαν καταστείλει το κίνημα του Βενιζέλου¹⁹². Στη συνέχεια, στις 9 Ιουνίου, έγιναν εκλογές και ένα μήνα αργότερα, η μεροληπτική Εθνοσυνέλευση αποφάσισε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Αμέσως ξεκίνησε στον Τύπο μια έντονη δημόσια συζήτηση για το αν πρέπει ή όχι να αποκατασταθεί ο Βασιλιάς Γεώργιος Β'¹⁹³. Μια ιδιαίτερα ζωντανή ομάδα νέων διανοουμένων συμμετείχε σε αυτόν τον διάλογο, ο οποίος ωστόσο δεν διακρίθηκε για την υψηλή ποιότητά του, επειδή ο φανατισμός κυριαρχούσε και στις δύο πλευρές. Συνέδεσαν το αίτημα για μια Δημοκρατία χωρίς Βασιλιά με την αναγκαιότητα υπέρβασης του Εθνικού Διχασμού και αναζήτησης εναλλακτικής λύσης για την αναμόρφωση της ελληνικής πολιτικής ζωής. Ανάμεσά τους ξεχώρισαν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Γιώργος Θεοδοκάς, και αδιαμφισβήτητα ο Κωνσταντίνος Τσάτσος¹⁹⁴. Οι βασιλόφρονες που δεν μπορούσαν να δεχτούν ότι ο ανιψιός του Δημητρίου Γούναρη υποστήριζε τη Βασιλική Δημοκρατία, στόχευαν πρωτίστως τον Κανελλόπουλο μεταξύ των εκπροσώπων της γενιάς του. Ο Σπύρος Μαρκεζίνης ήταν ένας από αυτούς που «απάντησε» στον Κανελλόπουλο¹⁹⁵.

Ο Τσάτσος δημοσίευσε μια σειρά από άρθρα στις εφημερίδες *Ηχώ της Ελλάδος*, *Ελεύθερος Λαός*, *Δημοκρατική Φωνή* και *Ακρόπολις* στα οποία συζητούσε τις απόψεις του για το κρατικό ζήτημα. Ο Τσάτσος, υποστηρικτής της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, ήταν κατά της αποκατάστασης γιατί πίστευε ότι ο Γεώργιος δεν είχε την απαραίτητη δύναμη για να διασφαλίσει την αποτελεσματική λειτουργία της κυβέρνησης. Ο Τσάτσος πίστευε επίσης ότι η διατήρηση του καθεστώτος της Αβασίλευτης Δημοκρατίας ήταν απαραίτητη για λόγους εθνικής ασφάλειας, καθώς μια πιθανή αποκατάσταση του Βασιλείου θα εγκαινίαζε μια νέα εποχή εθνικού διχασμού.

¹⁹² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 343-382.

¹⁹³ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος*, Αθήνα 1978, τ. 4, σ. 174-234.

¹⁹⁴ Γ. Πεσμαζόγλου, *Γύρω από την παλινόρθωση του 1935*, Αθήνα 1950, σ. 18-21.

¹⁹⁵ Σπ. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Αθήνα 1988, σ. 34.

Αυτές οι σκέψεις οδήγησαν τον Τσάτσο να πιστέψει ότι η αποκατάσταση θα αποτελούσε «την αφετηρίαν νέας επανάστασεως, η οποία, έχουσα πλέον το σαφές και βάσιμον ιδανικόν της δημοκρατίας, θα σαρώση όχι μόνον τον βασιλέα, αλλά και όλον τον πολιτικόν κόσμον, όστις τον επανέφερε, δια να επιστρέψωμεν ούτω πάλιν εις την μακαρία τη λήξει αλληλουχίαν των βιαίων ανατροπών»¹⁹⁶.

Ωστόσο, ο Τσάτσος δεν ήταν υπέρ της δημοκρατίας «του παρελθόντος, ούτε και των ενδεχομένων σφαλμάτων αυτής» αλλά υπέρ της «της δημοκρατίας του μέλλοντος». Πεποίθησή του ήταν ότι η δημοκρατία «δεν είναι μορφή πολιτεύματος, είναι ιδέα, δεν είναι τύπος, αλλ' είναι ουσία [...] Είναι όρος συντελεστικός εις την επίλυσιν των ουσιαστικών εκείνων προβλημάτων, δια τα οποία διαρκώς κόπτονται οι βασιλόφρονες, χωρίς ουδέποτε να τους έχουν σοβαρώς απασχολήσει. Είναι η πολιτική προϋπόθεσις δια την επίλυσιν μάλιστα αυτών κατά τρόπον σύμφωνον προς τα αιτήματα των νεωτέρων γενεών. Είναι όμως πρωτίστως η ηθική προϋπόθεσις της πολιτικής μας ζωής. Είναι η αρχή, ότι ούτε η εύνοια της τύχης, ούτε η εύνοια των υπό της τύχης ευνοηθέντων δύναται να θέση τινά επί κεφαλής ενός Λαού. Είναι η αρχή, ότι ηγείται των Λαών η αριστοκρατία του πνεύματος και όχι η αριστοκρατία του αίματος. Είναι τέλος η αρχή της ανθρωπίνης αξιοπρεπείας, η οποία δεν ανέχεται το πλάσμα μιας ανυπάρκτου υπεροχής. αλλά θέλει και τα άτομα και τους Λαούς αυτονόμους, μόνους υπευθύνους και δια τας μεγάλας των επιτυχίας και δια τα μεγάλα των σφάλματα»¹⁹⁷.

Ο Τσάτσος, όπως και ο Κανελλόπουλος-Θεοτοκάς, εναντιώθηκε στην παλινόρθωση αλλά ταυτόχρονα άρθρωσε έναν έντονα μεταρρυθμιστικό λόγο που έκανε την υπέρβαση της δυαδικότητας βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού προϋπόθεση επιτυχίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι Γεώργιος Μελάς, Αλέξανδρος Σβώλος, Αλέξανδρος Βαμβέτσος, Κυριάκος Βαρβαρέσος, Θεμιστοκλής Τσάτσος και Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπέγραψαν δήλωση πίστης στη Βασιλική Δημοκρατία. Πολλά από αυτά τα άτομα δραστηριοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της μεταπολεμικής περιόδου. Κατά τους προαναφερθέντες η δημοκρατία «ημπορεί και πρέπει να καταστή το ευρύχωρον πλαίσιον της πολιτικής ζωής όλων των Ελλήνων, και να εξασφαλίση υπέρ παν άλλο πολίτευμα την Εθνικήν ενότητα, την εσωτερικήν γαλήνην και την ηθικήν και υλικήν περισυλλογήν, ούτως ώστε να επιτρέψη την αβίαστον όσον και επωφελή εξέλιξιν του δημοσίου βίου, την απόλαυσιν των

¹⁹⁶ Κ. Τσάτσος, “Η Δημοκρατία των νέων”, στην: *Ακρόπολις*, 29 Ιουλίου 1935.

¹⁹⁷ Κ. Τσάτσος, “Η Δημοκρατία των νέων”, στην: *Ακρόπολις*, 30 Ιουλίου 1935.

ελευθεριών διά τας οποίας ανέκαθεν ηγωνίσθη το Έθνος και την εκπολιτιστικήν πρόοδον όλης της κοινωνίας»¹⁹⁸.

Οι απόψεις του Τσάτσου για τον θεσμό του Βασιλείου δεν επηρεάστηκαν από την πραξικοπηματική αποκατάσταση του Γεωργίου Β' στις 10 Οκτωβρίου 1935, το παράνομο δημοψήφισμα που ακολούθησε και, κυρίως, την απόφαση του νέου βασιλιά να «προσχωρήσει» στη μεταξική δικτατορία. Έτσι, η ανάγκη για την ίδρυση μιας Δημοκρατίας χωρίς Βασιλιά έγινε ακόμη πιο επιτακτική στη ρητορική αλλά και στην πρακτική του Έλληνα διανοούμενου όταν το κατεστημένο ανακινήθηκε ξανά την επομένη της κατοχής της Ελλάδας από τα γερμανικά στρατεύματα.

Ο Τσάτσος δραστηριοποιήθηκε στη Σοσιαλιστική Ένωση, μια οργάνωση με έντονες μεταρρυθμιστικές τάσεις και κατάφωρα αντιμοναρχικό χαρακτήρα, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, δίπλα σε άλλα σημαντικά πρόσωπα όπως ο Πέτρος Γαρουφαλιάς, ο Ξενοφών Ζολώτας, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο Ιωάννης Πολίτης, ο Γεώργιος Μαύρος, ο Πέτρος Κόκκαλης και Άγγελος Αγγελόπουλος¹⁹⁹. Η Σοσιαλιστική Ένωση υποστήριξε την εγκαθίδρυση μιας μοναρχικής δημοκρατίας προκειμένου να διασφαλίσει «πνευματική, πολιτική και κοινωνική ελευθερία» και να «εξυγιάνει περαιτέρω την πολιτική και κοινωνική ζωή» της Ελλάδας μετά την απελευθέρωση, όπως αναφέρεται στο κείμενο της ιδεολογικής της διακήρυξης που γράφτηκε το 1943²⁰⁰. Η Σοσιαλιστική Ένωση, ωστόσο, οραματιζόταν την ίδρυση ενός πιο στέρεα δομημένου κράτους παρά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας των ετών 1924–1935, η οποία είχε καταρρεύσει επαίσχυντα. Με άλλα λόγια, η δήλωση επαναλάμβανε την έκκληση του Τσάτσου για τη «δημοκρατία του μέλλοντος» που έκανε στα μέσα της δεκαετίας του 1930, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ανυπόγραφη δήλωση της Σοσιαλιστικής Ένωσης, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το τμήμα που αφορούσε η πολιτική δομή του ελληνικού κράτους, έφερε ξεκάθαρα την επιρροή των ιδεών του Τσάτσου παρόλο που δεν γράφτηκε από τον ίδιο²⁰¹.

Σε μια περίοδο που ούτε η ηγεσία (με εξαίρεση τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη και τον Πέτρο Μαυρομιχάλη) του –διασπασμένου πλέον– Λαϊκού Κόμματος²⁰², καθώς

¹⁹⁸ “Διακήρυξις”, Αύγουστος 1935, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αθήνα, φακ. 22/Γ2/1.

¹⁹⁹ Α. Αγγελόπουλος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο: η μεγάλη ευθύνη των συμμάχων. Ένα βιβλίο-συνέντευξη στον Σοφοκλή Γ. Δημητρακόπουλο*, Αθήνα 1994, σ. 43-45.

²⁰⁰ Διακήρυξη Σοσιαλιστικής Ένωσης, α.χ., σ. 11, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αθήνα, φακ. 23/Γ2/1.

²⁰¹ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 300.

²⁰² Κ. Ε. Μπότσιου, «Το πολιτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στις εκλογές του 1946», στο: *Οι εκλογές του 1946: σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2008, σ. 171-176.

και πολιτικοί με μακρά βασιλική παράδοση (όπως ο Ιωάννης Θεοτόκης και ο Δημήτριος Μάξιμος) δεν επιθυμούσαν για την επιστροφή του Γεωργίου στην Ελλάδα, δεν πρέπει να εκπλήσσει ο αντιμοναρχικός χαρακτήρας της Σοσιαλιστικής Ένωσης. Τα σημαντικότερα πολιτικά κόμματα (Λαϊκό Κόμμα, Φιλελεύθερο Κόμμα, Εθνικό Λαϊκό Κόμμα, Προοδευτικό Κόμμα, Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα και Ένωση Δημοκρατικών Αριστερών) είχαν ήδη υπογράψει ένα πρωτόκολλο τον Μάρτιο του 1942 στο οποίο εξέφρασαν την πεποίθησή τους ότι το μόνο τρόπο για να βρουν μια απάντηση στο κρατικό ερώτημα ήταν η διεξαγωγή δημοψηφίσματος στο οποίο θα υποστήριζαν άνευ όρων την αβασίλευτη δημοκρατία²⁰³.

Η Σοσιαλιστική Ένωση συνέχισε να αναλύει τα γενικά χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής πολιτικής του έθνους, συμπεριλαμβανομένης της ενίσχυσης του ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας και της εκτελεστικής εξουσίας, ένα ενιαίο αντιπροσωπευτικό όργανο, το Κοινοβούλιο. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα περισσότερα κόμματα, για τα οποία το καθεστώς περιορίστηκε στην τύχη του θεσμού της Βασιλείας και στην επιστροφή του Γεωργίου στην Ελλάδα ή όχι. Σημαντική η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και η σοβαρή μείωση των εξουσιών του Κοινοβουλίου υπέρ της εκτελεστικής εξουσίας, έχουν ήδη σημειωθεί. Επιπρόσθετα, η Σοσιαλιστική Ένωση είχε αντίκτυπο στην πολιτική φιλοσοφία του Κωνσταντίνου Καραμανλή²⁰⁴. Ας τονίσουμε επίσης τη συνέπεια των θέσεων που καθορίζουν τον ιδρυτή της Σοσιαλιστικής Ένωσης και την Προεδρία ταυτόχρονα.

Σε ένα εμπειριστατωμένο υπόμνημά του, ο Τσάτσος εξέφρασε την αποδοκιμασία του για τη βασιλεύουσα δημοκρατική κυβέρνηση, με πιθανό αποδέκτη την κυβέρνηση του Καΐρου. Αν και δεν έχει ημερομηνία, το κείμενο αυτό δημιουργήθηκε το 1943, σχεδόν σίγουρα μετά τη δημόσια δήλωση του Γεωργίου στις 4 Ιουλίου, στην οποία αναγνώριζε για πρώτη φορά ένα κρατικό πρόβλημα, αλλά δεν παραιτήθηκε από το δικαίωμά του να επιστρέψει στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση²⁰⁵. Ο Τσάτσος στράφηκε προσωπικά εναντίον του Γεωργίου στο υπόμνημά του, σαφώς επηρεασμένος από τις μόνιμες κρατικές του θέσεις καθώς και από την υποστήριξη του Παλατιού στη μεταξική δικτατορία λέγοντας ότι: «Ο Βασιλεύς

²⁰³ Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2001, σ. 54.

²⁰⁴ Ευ. Χατζηβασιλείου, «Κωνσταντίνος Γεωργίου Καραμανλής: η δημιουργία ενός ηγέτη, 1907-1946», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα: διεθνές επιστημονικό συνέδριο*, Αθήνα 2008, σ. 40-41.

²⁰⁵ Π. Πιπινέλης, *Γεώργιος Β΄*, Αθήνα 1951, σ. 148-149.

είναι δοσίλογος απέναντι του Λαού του» και «διότι εγκαθίδρυσε δικτατορία και διότι εγκαθίδρυσε κακήν δικτατορία»²⁰⁶.

Επιπλέον, ο Τσάτσος αντιτάχθηκε στην επιστροφή του Γεωργίου πριν ο ελληνικός λαός επιλέξει το καθεστώς. Οι τρεις κύριες αντιστασιακές οργανώσεις (ΕΑΜ, ΕΚΚΑ και ΕΔΕΣ), που τον Αύγουστο του 1943 υπέβαλαν αίτημα να μην επιστρέψει ο βασιλιάς στην Ελλάδα πριν ο λαός αποφασίσει για τη μορφή του πολιτεύματος, και η συντριπτική πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου ήταν όλοι σε πλήρη συμφωνία σε αυτό το σημείο²⁰⁷. Ταυτόχρονα, όμως, ο Τσάτσος, με έντονο δημοκρατικό συναίσθημα έγραφε ότι: σε περίπτωση που «απεφαινέτο ο Λαός υπέρ της Βασιλευομένης Δημοκρατίας, όλα, τουλάχιστον τα νομιμόφρονα δημοκρατικά κόμματα, θα υπετάσσοντο εις την εκδηλωθείσαν θέλησιν του Λαού, θα συνειργάζοντο μετά του βασιλέως και θα έθετον οριστικώς εκποδών το καθεστωτικόν ζήτημα»²⁰⁸. Ο Τσάτσος συζήτησε επίσης τη διαδικασία επίλυσης του καθεστώτος στο υπόμνημά του προς την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, προτείνοντας το σχηματισμό κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Κατά τη γνώμη του, συμμετέχοντες σε αυτήν θα ήταν «πρώτον τα παλαιά κόμματα, τα οποία έχουν υπέρ αυτών το τυπικόν τεκμήριον της πάλαι ποτέ εκπροσωπήσεως του Λαού, δεύτερον το κομμουνιστικόν κόμμα, εφ' όσον πράγματι δεν πρόκειται πλέον να κινήται και επαναστατικώς και έξω της γραμμής της εθνικής πολιτικής, την οποίαν είναι πασίδηλον, ότι εγκρίνει η μεγίστη πλειοψηφία του Ελληνικού Λαού, τρίτον τα νέα οργανωμένα πολιτικά κόμματα, εις τα οποία δέον να δοθή η προσήκουσα θέσις»²⁰⁹.

Συνεπώς, ο Τσάτσος υποστήριξε ότι στην κυβέρνηση θα έπρεπε να εκπροσωπούνται οι μετριοπαθείς δυνάμεις που αισθάνονταν την ανάγκη για ριζικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και ήταν αποφασισμένες να ενεργήσουν μέσα σε ένα εθνικό και δημοκρατικό πλαίσιο. Η, για να τεθεί αλλιώς, των νέων δυνάμεων, των οποίων η Σοσιαλιστική Ένωση ήταν εκπρόσωπος.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Τσάτσος επιβεβαίωσε τη συμμετοχή της Σοσιαλιστικής Ένωσης στην κυβέρνηση της Εθνικής Ενότητας με επιστολή που γράφτηκε στις 4 Σεπτεμβρίου 1944 και απέστειλε στον τότε Έλληνα πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου. Η επιστολή αυτή, που γράφτηκε μόλις δύο ημέρες μετά την παραίτηση

²⁰⁶ Υπόμνημα, α.χ., σ. 8α, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 23/Γ2/2.

²⁰⁷ Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστιγκα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941- 1944*, Αθήνα 1995, τ. 1, σ. 455-457.

²⁰⁸ Υπόμνημα, α.χ., σ. 9-10, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 23/Γ2/2.

²⁰⁹ Υπόμνημα, α.χ., σ. 5-7, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 23/Γ2/2.

του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και την είσοδο έξι εκπροσώπων του ΕΑΜ (Αλέξανδρος Σβώλος, Άγγελος Αγγελόπουλος, Ιωάννης Ζεύγος-Ταλαγάνης, Ηλίας Τσιριμώκος, Νικόλαος Ασκούτσης και Μιλτιάδης Πορφυρογένης) στην ελληνική κυβέρνηση, αποκαλύπτει -εκτός από άλλοι - και η ανησυχία του Τσάτσου για το ενδεχόμενο συντριβής των νέων δυνάμεων μεταξύ των παλαιών κομμάτων και του ΕΑΜ. Μεταξύ άλλων, στην επιστολή έγραφε ότι: «Είναι [...] εθνικώς συμφέρον εις την σύνθεσιν του πολιτικού κόσμου –έγραφε προς τον αρχηγό του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, Γεώργιο Παπανδρέου– την οποία εκφράζει η Κυβέρνησις Σας, να μη επικρατούν δύο στοιχεία, αφ' ενός το Ε.Α.Μ. δι' εξ αντιπροσώπων και αφ' ετέρου τα παλαιά μεγάλα πολιτικά κόμματα διά έτι μεγαλυτέρου αριθμού αντιπροσώπων. Απεναντίας θα ήτο σκόπιμον να εκπροσωπηθή ισχυρός η εξωεαμική νεωτέρα πολιτική κίνησις»²¹⁰.

Ωστόσο, το αίτημα να ενταχθεί η Σοσιαλιστική Ένωση στην κυβέρνηση της Εθνικής Ενότητας απορρίφθηκε, στερώντας από τους εκπροσώπους της την ευκαιρία να επηρεάσουν σημαντικά την εξέλιξη της πολιτικής σκηνής της Ελλάδας την επομένη της απελευθέρωσης. Σε κάθε περίπτωση, η σύγκρουση των Δεκεμβριανών θα επιφέρει ένα θανατηφόρο πλήγμα στο μεταρρυθμιστικό μπλοκ τους επόμενους μήνες, ενώ θα μετατοπίσει επίσης την ισορροπία δυνάμεων γύρω από το ζήτημα του καθεστώτος.

Ο Τσάτσος συνέχισε να υποστηρίζει την Αβασίλευτη Δημοκρατία ακόμη και μετά τα Δεκεμβριανά. Ο Τσάτσος, ωστόσο, υιοθέτησε μια εξαιρετικά ρεαλιστική προσέγγιση, ζητώντας αρχικά να γίνουν οι εθνικές εκλογές πριν από το δημοψήφισμα, αντιστρέφοντας τη διαδοχή των δύο εκλογικών αναμετρήσεων που προέβλεπαν οι εκλογικές αναμετρήσεις της συμφωνίας της Βάρκιζας, φοβούμενος ότι οποιαδήποτε δημόσια στάση κατά της επιστροφής του Γεωργίου θα ευνοούσε το ΚΚΕ (δηλαδή πρώτα δημοψήφισμα και μετά εκλογές). Ο Τσάτσος ήταν υπέρ της ευρύτερης δυνατής συνεργασίας των μη κομμουνιστικών κομμάτων, θεμελιώδης προϋπόθεση της οποίας θα ήταν η πλήρης αποσιώπηση του κρατικού ζητήματος, και τότε αποφασίστηκε τον Νοέμβριο του 1945 οι εκλογές να γίνουν το αργότερο Μάρτιο 1946 και το δημοψήφισμα να καθυστερήσει δύο χρόνια²¹¹. Σύμφωνα με τον Τσάτσο, «ο ελληνικός λαός κατέχεται από τον φόβον του σλαβικού ιμπεριαλισμού και της τρομοκρατίας του

²¹⁰ Κ. Τσάτσος (Κάιρο) προς Γεώργιο Παπανδρέου, 4 Σεπτεμβρίου 1944, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 23/Γ2/2.

²¹¹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα 2006, σ. 308-309.

κομμουνισμού εφ' όσον το κομμουνιστικόν κόμμα συγγεόμενον με το ΕΑΜ και με τα διάφορα κρυπτοκομμουνιστικά κόμματα κατορθώνουν να δίδουν την εντύπωσιν ότι αποτελούν μεγάλην μερίδα του ελληνικού λαού και ασκούν, χάρις εις αυτήν την εντύπωσιν, μεγάλην επιρροήν εις την διεθνήν κοινήν γνώμην. Αυτήν την εντύπωσιν θα την ανατρέψουν αι εκλογαί, ως πιστεύει μεγάλη μερίς Ελλήνων. Άμα εκλείψη αύτη η εντύπωσις και επιρροή και περιορισθή ο κομμουνισμός και κρυπτοκομμουνισμός εις τα φυσικά του όρια, ο φόβος υπό του οποίου κατέχεται σήμερον ο ελληνικός λαός θα παύση υπάρχων. Δηλαδή θα παύση διά των εκλογών. Εξ αιτίας του λόγου αυτού ο λαός ανεζήτησε το αντίρροπον και το εύρε εις το πρόσωπον του Βασιλέως»²¹².

Το Κομμουνιστικό Κόμμα θα γνώριζε μια συντριπτική ήττα εάν οι εκλογές γίνονταν πριν από το δημοψήφισμα, σύμφωνα με το σκεπτικό του Τσάτσου, και ο φόβος που οδήγησε τους δημοκρατικούς ψηφοφόρους να υποστηρίξουν τον Βασιλιά θα εξαφανιζόταν στη συνέχεια. Το 70% του δημοψηφίσματος υπέρ του αποτελέσματος του Βασιλείου, ωστόσο, δεν θα αντικατοπτρίζει τις αληθινές πεποιθήσεις του ελληνικού λαού εάν είχε διεξαχθεί πριν από τις εκλογές (όπως προβλέπεται στη συμφωνία της Βάρκιζας), αλλά μάλλον θα ήταν αποτέλεσμα μιας φευγαλέας διάθεσης που προκαλείται από τα γρήγορα εξελισσόμενα γεγονότα, όπως ο φόβος του κομμουνισμού²¹³.

Η διαδικασία του Τσάτσου δεν είχε σκοπό να εμποδίσει την επιστροφή του Βασιλιά με έμμεσα μέσα και δεν βασιζόταν στην υποστήριξή του στη δημοκρατία, μάλλον προτάθηκε από μια εντελώς εθνική, αμερόληπτη και υπερκομματική προοπτική. Ενδιαφερόταν περισσότερο για το γεγονός ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος αντιπροσώπευε με ακρίβεια τις πραγματικές προτιμήσεις των Ελλήνων, ώστε η νέα διοίκηση να μην καταρρεύσει μετά τον «πρώτο σεισμό». Ο Τσάτσος ήταν έτοιμος να δεχτεί τη Βασιλευόμενη Δημοκρατία εάν πληρούνταν αυτές οι προϋποθέσεις²¹⁴.

Ο Τσάτσος υποστήριξε τη συμφωνία μεταξύ του Κόμματος των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού Κόμματος της 10ης Ιανουαρίου 1946 γιατί πίστευε ότι θα ενίσχυε τον «εθνικιστικό λαό» και θα βοηθούσε στην ήττα του κομμουνισμού. Αργότερα, ως πρόεδρος της Ένωσης του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος, έλαβε μέρος στην Εθνική Πολιτική Ένωση, η οποία ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας του

²¹² Κ. Τσάτσος προς άγνωστο παραλήπτη, α.χ., σ. 3-5, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 17/Γ1/1.

²¹³ Κ. Τσάτσος προς άγνωστο παραλήπτη, α.χ., σ. 10, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 17/Γ1/1

²¹⁴ Κ. Τσάτσος προς άγνωστο παραλήπτη, α.χ., σ. 10, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 17/Γ1/1.

Γεωργίου Παπανδρέου, του Σοφοκλή Βενιζέλου και του Παναγιώτη Κανελλόπουλου²¹⁵.

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος της 1ης Σεπτεμβρίου 1946 και το σημαντικότερο, η μέθοδος με την οποία επιτεύχθηκε, απογοήτευσαν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Ο Τσάτσος, όμως, έχει αγωνιστεί για την αποτελεσματική λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος και την προαγωγή του κράτους από την ίδια μέρα μετά το δημοψήφισμα. Έχει πλήρη επίγνωση της αναγκαιότητας για την ανασυγκρότηση της ελληνικής πολιτικής ζωής καθώς και την εφαρμογή μιας εθνικής πολιτικής σε ένα ανήκουστο διεθνές περιβάλλον. Η προσπάθεια για τη λεγόμενη «βαθιά τομή» το 1963 και, κυρίως, η αποφασιστική στήριξή του ως προέδρου της Συνταγματικής Επιτροπής στη δημιουργία του νέου Καταστατικού Χάρτη της Ελλάδας τον Ιούνιο του 1975, σηματοδότησε την κορύφωση αυτών των προσπαθειών²¹⁶.

²¹⁵ Ευ. Χατζηβασιλείου, “Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά: το ΔΣΚ το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946”, στο: *Οι εκλογές του 1946: σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2008, σ. 72-88.

²¹⁶ Η. Νικολακόπουλος, *ό. π.*, σ. 86-94.

Ε' Κεφάλαιο

Η «Σοσιαλιστική Ένωση» και οι πολιτικές παρακαταθήκες της

Η κυρίαρχη πολιτική φιλοσοφία και ο καθορισμός στόχων του Τσάτσου ήταν παρόμοια με εκείνα των άλλων φιλελεύθερων διανοουμένων της γενιάς του. Αυτή η γνωμοδότηση, η οποία ήταν αρκετά ριζοσπαστική, προσέφερε μια σειρά από σημαντικές συστάσεις για τη συνολική μεταρρύθμιση της ελληνικής πολιτικής, οικονομίας και κοινωνίας στη μετά το διχασμό και μετά το Βενιζέλο περίοδο. Αντιμετώπισε το παρεμβατικό κράτος, που θα εξασφάλιζε αύξηση του εθνικού εισοδήματος με την εφαρμογή ενός μακροπρόθεσμου αναπτυξιακού σχεδίου, ίσες ευκαιρίες για όλους, ανεξαρτήτως γεωγραφίας ή κοινωνικής προέλευσης, πρωτίστως μέσω της επέκτασης της δημόσιας εκπαίδευσης, της ενίσχυσης της κοινωνικής κινητικότητα μέσω της ισότητας ευκαιριών, η οποία θα εδραίωνε επίσης τη δημοκρατική νομιμότητα του πολιτεύματος, τη τολμηρή μεταρρύθμιση του πολιτεύματος, την εκτόνωση του κράτους πρόνοιας²¹⁷. Το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου (με κύριο ιδεολογικό εκφραστή τον Γ. Θεοτοκά το 1942–44) και οι οργανώσεις στις οποίες συμμετείχε ο ίδιος ο Τσάτσος—πρώτα η Ομάδα Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων στο 1936, αλλά κυρίως η Σοσιαλιστική Ένωση του 1942–44, στην οποία συμμετείχαν άτομα όπως ο Ξενοφών Ζολώτας και ο Άγγελος Αγγελόπουλος.

Στη συνέχεια ο Τσάτσος εντάχθηκε σε αντιστασιακές ομάδες (ιδίως στον ΕΔΕΣ) και πήρε μέρος στη μόνιμη επιτροπή που είχε ιδρύσει η κυβέρνηση του Καΐρου στην Αθήνα ως αγωγό με τις ελληνικές αντιστασιακές ομάδες. Στην επιτροπή που ηγήθηκε ο Τσιγάντε συμμετείχαν ο Μυλωνάς, ο Σβώλος, ο Πέτρος Γούναρης, ο Έμπερτ και άλλα μέλη. Επιπλέον, διατηρούσε τακτική επικοινωνία με τον Χρήστο Σγουρίτσα, μέλος της αντιστασιακής ομάδας Ψαρρού, που ήταν και φίλος του²¹⁸.

Στις μυστικές συναντήσεις και συσκέψεις πνευματικών και πολιτικών ηγετών που γίνονταν στο σπίτι του γνώρισε τον μετέπειτα πρωθυπουργό της χώρας Κων/νο Καραμανλή. Η γνωριμία τους αυτή αποδείχθηκε καθοριστική για το ιδεολογικό και

²¹⁷ Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στο σταυροδρόμι: η «σοσιαλίζουσα» φάση, 1934-1944*, Αθήνα 2003, σ. 67.

²¹⁸ Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 285.

πολιτικό του μέλλον. Τα χρόνια επίσης αυτά γνωρίστηκε και συνδέθηκε με τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό με τον οποίο συνεργάστηκε στενά και για τον οποίο έτρεφε μεγάλο θαυμασμό. Δούλευε μαζί με την Ιωάννα στα συσσίτια της Αρχιεπισκοπής και στο συσσίτιο του Πανεπιστημίου. Παράλληλα έγραφε σε λαθραίες εφημερίδες μέχρι το 1942. Οι συναντήσεις με ομάδα φοιτητών δεν σταμάτησαν καθώς ο δεσμός του με τους νέους είχε γίνει πολύ στενός μετά το επεισόδιο της 27ης Οκτωβρίου 1941. Μέσα σε αυτούς ήταν ο Κορνήλιος Καστοριάδης, ο Κωνσταντίνος και ο Αλέκος Δεσποτόπουλος, ο Κίτσος Μαλτέζος, ο Άδωνις Κύρου, ο Κώστας Αξελός, ο Θάνος Κωστόπουλος.

Παράλληλα διατελεί και πολιτικός αρχηγός της «Σοσιαλιστικής Ένωσης». Ήταν ένα δημοκρατικό πολιτικό κίνημα με αντικομμουνιστικά και αντιβασιλικά μέλη που προσπάθησε να ενωθεί πολιτικά ως κόμμα. Η προσπάθεια απέτυχε. Μέλη αυτής της Ένωσης ήταν ο Γιώργος Μαύρος, ο Άγγελος Αγγελόπουλος, ο Ξενοφών Ζολώτας, ο Γ. Οικονομόπουλος και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Ο Τσάτσος και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος συνέχισαν να συναντιούνται εκεί, στο σπίτι Τσάτσου στην οδό Κυδαθηναίων, κατά την περίοδο της φασιστικής κατοχής 1942-1944, αναζητώντας αποτελεσματικές μεταπολεμικές λύσεις που ξεπερνούσαν τα όρια των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών.

Μετά την ήττα του φασισμού, έβλεπαν ως εφικτό ενδεχόμενο τη δημιουργία μιας πανευρωπαϊκής ομοσπονδίας. Αργότερα ίδρυσαν την ΠΕΑΝ. Άλλες ομάδες είχαν κάνει κινήσεις με παρόμοιο πνεύμα με ουσιαστικά τα ίδια οράματα. Η ελπίδα για τη «σύνθετη ενότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού» εκφράζεται στις διακηρύξεις της ΠΕΑΝ του Π. Κανελλόπουλου, του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΕΕΚ) του Γ. Θεοτοκά²¹⁹ και της Σοσιαλιστικής Ένωσης του Κ. Τσάτσου²²⁰. Λίγο αργότερα, το 1945, ο Π. Κανελλόπουλος συζητά ρητά τη δημιουργία μιας πανευρωπαϊκής ομοσπονδίας στο βιβλίο του «Θα σας πω την αλήθεια (μια ιδεολογική πολιτική ομολογία)» (Αθήνα 1945). Αυτοί οι πολιτικοί διανοούμενοι είναι οι στοχαστές της εποχής που ανέπτυξαν την έννοια της ενωμένης Ευρώπης με βάση τις δημοκρατικές αρχές και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην απόφαση που έλαβαν οι διαδοχικές κυβερνήσεις του Κ. Καραμανλή, είτε μέσω υπουργικών θέσεων (Κ. Τσάτσος), από τον

²¹⁹ Γ. Θεοτοκάς, «Ιδεολογικές κατευθύνσεις» στο: Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα, 1925-1966*, Αθήνα 1996, τ. 1, σ. 363-369.

²²⁰ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Φ. Γ2/4 Διακήρυξη, χ.χρ. και τις χειρόγραφες σημειώσεις του Κ. Τσάτσου για τις *Αρχές της Σοσιαλιστικής Ένωσης*.

προώθηση της απόφασης στο δημόσιο διάλογο (Γ. Θεοτοκάς), ή μέσω ηγεσίας των διαπραγματευτικών ομάδων (Ι. Πεσμαζόγλου).

Ο Τσάτσος έπαιξε σημαντικό ρόλο σε μια μεγάλη ομάδα που ίδρυσε ένα ισχυρό και θεωρητικά υγιές ιδεολογικό ρεύμα ριζοσπαστισμού και εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά, έκανε μια προσπάθεια να ξεκινήσει ένα συγγραφικό κίνημα μετά την Κατοχή στα Δεκεμβριανά για να ξεκαθαρίσει ιδεολογίες. Η Εθνική Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών ιδρύθηκε ως αποτέλεσμα των συνομιλιών που έγιναν με λογοτεχνικά πρόσωπα και συγγραφείς.

Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου παρατηρεί ότι: *«όταν στην εποχή της κορύφωσης του εμφυλίου στη χώρα μας, η μεθοδική πολιτική παραπλάνηση είχε αρκετούς συγγραφείς μας σε μια κατάσταση πατριωτικής αδράνειας, αν όχι και υπεύθυνης συννενοχής, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, είχε τη σθεναρά πρωτοβουλία να συγκαλέσει στο σπίτι του – το ιστορικό πλέον αρχοντικό της οδού Κυδαθηναίων 9 – πλειάδα κορυφαίων συγγραφέων μας για διάλογο για το «τι χρή δραν». Και από το διάλογο αυτό προέκυψε η επιτακτική ανάγκη για την ίδρυση ενός σωματείου λογοτεχνών – της «Εθνικής Εταιρείας των Ελλήνων Λογοτεχνών» – που θα συνέβαλε με το πατριωτικό φρόνημά τους και την παρρησία τους στην αποσαφήνιση της ιδεολογικής σύγχυσης, αυτής που κομματική σκοπιμότητα είχε εξαπλώσει στη χώρα. Η ίδρυση της Εταιρείας αυτής πραγματοποιήθηκε σωστά χάρη στον εκτεταμένο διάλογο που ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και βέβαια και πολλοί άλλοι σημαντικοί συγγραφείς μας – ο Μυριβήλης, ο Καραγάτσης, ο Θεοτοκάς, ο Κανελλόπουλος, ο Τερζάκης, ο Ουράνης, ενδεικτικά μερικά ονόματα από τα εβδομήντα των ιδρυτικών μελών – επεδίωξαν και πέτυχαν για τους σκοπούς του νέου σωματείου, έτσι που αποδείχθηκε αυτό και παραμένει το πλέον θετικό και τιμημένο στα λογοτεχνικά μας πράγματα»²²¹. Είναι προφανές ότι οι ιδεολογικές πεποιθήσεις του Τσάτσου, που ξεπερνούσαν τις κομματικές δεσμεύσεις και ήταν σταθερές στο πέρασμα των χρόνων, λειτούργησαν ως κινητήρια δύναμη στον κόσμο της πολιτικής. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αναχώρησε για τη Μέση Ανατολή το 1944.*

Ο Τσάτσος οδηγήθηκε να αναγνωρίσει αυτές τις ιδιότητες στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Καραμανλή από την αναζήτησή του για τον ηγέτη που θα είχε στα ελληνικά πράγματα, με τα μοναδικά πολιτικά και πολιτισμικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, όχι τον ρόλο του διαχειριστή αλλά πρωτίστως τον ρόλο του

²²¹ Ευ. Χατζηβασιλείου, «Το πνευματικό υπόβαθρο των πολιτικών επιλογών: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο: *Κωνσταντίνος Τσάτσος, ομιλίες*, Αθήνα 2018, σ. 88-91.

διαμορφωτή, με ο σκοπός της διαμόρφωσης του έθνους προς έναν ορισμένο στόχο, αυτόν που θα ονομάσει υπέρτατο σκοπό της Ιστορίας. Γράφει για την γνωριμία του με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή: «Εγνώρισα τον Κωνσταντίνο Καραμανλή πριν από 40 χρόνια. Ήταν Κατοχή και μερικοί φίλοι 30-40 ετών είχαμε συγκροτήσει μίαν ομάδα για να μελετήσουμε τα προβλήματα που θα είχε να αντιμετωπίσει η χώρα μετά την απελευθέρωση. Μαζευόμαστε μία φορά κάθε εβδομάδα σε ένα από τα σπίτια μας [...], καλέσαμε τον Καραμανλή να συμμετάσχει στην ομάδα μας που δεν αποτελούσε κόμμα και ούτε να γίνει μελλοντικά ένα κόμμα[...]. Εκεί πρωτοείδα τον Καραμανλή. Είχε από τότε ένα εντυπωσιακό παράστημα. Λιγόλογος, σοβαρός, βαρύς, επιβλητικός, αν και νέος ακόμη 34 χρονών. Ήταν ο πολιτικότερος και πρακτικότερος απ' όλους μας. Μόλις κατατοπίστηκε και κατανόησε το νέο περιβάλλον, έλαβε ζωηρά μέρος στις συζητήσεις μας από το θεωρητικό κλίμα μέσα στο οποίο εμείς εκκινούμεθα να μας προσγειώσει στην ελληνική πραγματικότητα. Και αυτό το κατόρθωνε, όσο κι αν στην αρχή μας εξένιζε [...]. Χωρίς να το δείχνει, χωρίς να το διακηρύσσει, αναγνώριζε στον εαυτό του την ιδιότητα του ηγέτη, σαν να είχε γεννηθεί γι' αυτήν την αποστολή. Δεν έγινε αρχηγός διά προαγωγής, αλλά ήταν σε αυτή τη θέση εκ γενετής. Έτσι εξηγείται γιατί τόσο γρήγορα επεβλήθη, χωρίς κλυδωνισμούς και με χειρισμούς που έδειχναν την απόλυτη αυτοπεποίθησή του»²²².

Ωστόσο, η απόφαση αυτή είχε στοιχεία που ήταν σε αντίθεση με αυτό που τελικά είχε ως αποτέλεσμα μια συμπληρωματική σχέση και τη συγκρότηση ενός ισχυρού πολιτικού διδύμου. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, πολιτογραφημένος πολίτης, διανοούμενος με ευρωπαϊκές προοπτικές και κοσμοπολίτικη ματιά, και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, άνθρωπος της δράσης από αγροτική καταγωγή και ένθερμος Βενιζελικός, διαφοροποιήθηκαν μόνο σε έναν. Στην προώθηση της ιδέας της Ελλάδας και στην απόρριψη του εθνικού διχασμού ως προϋπόθεση για την επίτευξη αυτού του στόχου²²³. Ο Τσάτσος ξεκάθαρα ήξερε καλύτερα από το να θέλει έναν πνευματικό ηγέτη. Φιλοδοξούσε να δώσει το παράδειγμα και η δύναμη της δράσης του Καραμανλή ήταν αυτό που φαινόταν να θαυμάζει περισσότερο. Αντιλαμβανόταν την έλλειψή του ως μια σχεδόν σωματική ικανότητα που αναπλήρωσε με το ψυχικό του

²²² Κ. Τσάτσος, *Ο Άγνωστος Καραμανλής, Μια προσωπογραφία*, Αθήνα 1984, σ. 16-17.

²²³ Ευ. Χατζηβασιλείου, «Κόσμοι των ιδεών, ορίζοντες της πράξης: Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το ελληνικό πολιτικό σύστημα, 1942-1975», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 527-542.

σθένος²²⁴. Ο Καραμανλής, από την άλλη, εμπιστεύτηκε απόλυτα αυτήν την πνευματική δύναμη που μετέτρεψε σε δράση και παραλίγο να φύγει. Η μεταξύ τους αλληλογραφία και οι ιδιωτικές σημειώσεις που αντάλλαξαν δείχνουν την έντονη, αδιατάρακτη φιλία τους, που τους έδενε σαν το ένα να συμπλήρωνε το άλλο²²⁵.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σύνταξη του Συντάγματος της Ελλάδας του 1975. Μερικές από τις βασικές συνεισφορές του στο Σύνταγμα περιλαμβάνουν: Θεμελιώδη δικαιώματα: Ο Τσάτσος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον καθορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών που κατοχυρώνονται στους Έλληνες πολίτες στο σύνταγμα. Ήταν ιδιαίτερα αφοσιωμένος στη διασφάλιση ότι το νέο σύνταγμα προάσπιζε τις ατομικές ελευθερίες και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και πίεσε για τη συμπερίληψη διατάξεων που προστατεύουν την ελευθερία της έκφρασης, του συνεταιρίζεσθαι και της θρησκείας²²⁶.

Ακόμα, ως προς την διάκριση των Εξουσιών, ο Τσάτσος ήταν επίσης ισχυρός υποστηρικτής της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, η οποία πίστευε ότι ήταν απαραίτητη για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας της δημοκρατικής κυβέρνησης. Ως αποτέλεσμα, εργάστηκε για να διασφαλίσει ότι το νέο σύνταγμα θα δημιουργήσει έναν σαφή διαχωρισμό μεταξύ του νομοθετικού, του εκτελεστικού και του δικαστικού κλάδου της κυβέρνησης²²⁷.

Επιπλέον, ο Τσάτσος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του Ελληνικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, το οποίο είναι υπεύθυνο για την ερμηνεία του συντάγματος και τη διασφάλιση της ορθής επιβολής του. Πίστευε ότι αυτός ο θεσμός ήταν απαραίτητος για την προάσπιση του κράτους δικαίου και την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών, και εργάστηκε για να διασφαλίσει ότι οι εξουσίες και οι ευθύνες του καθορίζονται με σαφήνεια στο σύνταγμα²²⁸.

Ο Τσάτσος διαδραμάτισε επίσης βασικό ρόλο στο σχεδιασμό του νέου εκλογικού συστήματος, το οποίο είχε ως στόχο να διασφαλίσει ότι η πολιτική εκπροσώπηση ήταν πιο αναλογική και ότι τα μικρότερα κόμματα θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν καλύτερα για έδρες στο ελληνικό κοινοβούλιο. Αυτό θεωρήθηκε ως

²²⁴ Κ. Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, Αθήνα 1992, τ. 1, σ. 337-338.

²²⁵ Ι. Κριάρη-Κατράνη, «Η συμβολή του Κ. Τσάτσου σε κρίσιμες διατάξεις του Συντάγματος του 1975», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 595-603.

²²⁶ Ι. Κριάρη-Κατράνη, *ό. π.*, σ. 595-603.

²²⁷ Ι. Κριάρη-Κατράνη, *ό. π.*, σ. 595-603.

²²⁸ Ι. Κριάρη-Κατράνη, *ό. π.*, σ. 595-603.

ένα σημαντικό βήμα προς τη δημιουργία ενός πιο πλουραλιστικού και δημοκρατικού πολιτικού συστήματος²²⁹.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν εξέχουσα προσωπικότητα στο κόμμα της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Ε.Ρ.Ε.), το οποίο ιδρύθηκε το 1955 και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ελληνική πολιτική σκηνή μέχρι το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967. Το Ε.Ρ.Ε. ήταν ένα δεξιό κόμμα που υποστήριζε μια λαϊκιστική και εθνικιστική ιδεολογία. Επικεφαλής της ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος αργότερα έγινε Πρωθυπουργός και στη συνέχεια Πρόεδρος της Ελλάδας. Ο Τσάτσος υπηρέτησε ως μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Ρ.Ε. και εξελέγη στη Βουλή των Ελλήνων ως μέλος του κόμματος το 1956²³⁰.

Κατά τη δεκαετία του 1960, το Ε.Ρ.Ε. ήταν το κύριο κόμμα της αντιπολίτευσης στην κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου υπό την ηγεσία του Γεώργιου Παπανδρέου. Το κόμμα επέκρινε τις πολιτικές Παπανδρέου ως αδύναμες και αναποτελεσματικές, ιδιαίτερα στην αντιμετώπιση του Κυπριακού. Το Ε.Ρ.Ε. κατηγορήσε επίσης την κυβέρνηση ότι είναι πολύ στενά ευθυγραμμισμένη με τις Ηνωμένες Πολιτείες και ζήτησε μια πιο ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική²³¹.

Μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967, το Ε.Ρ.Ε. απαγορεύτηκε μαζί με όλα τα άλλα πολιτικά κόμματα. Ο Τσάτσος ήταν ανάμεσα στους πολιτικούς που συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν από τη χούντα. Απελευθερώθηκε το 1970 και εξορίστηκε στη Γαλλία, όπου συνέχισε να δραστηριοποιείται στην αντιπολίτευση. Μετά την πτώση της χούντας το 1974, ο Τσάτσος επέστρεψε στην Ελλάδα και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη μετάβαση της χώρας στη δημοκρατία. Διορίστηκε σε πολλές υψηλές θέσεις, μεταξύ των οποίων Υπουργός Εξωτερικών και Πρόεδρος της Βουλής, πριν εκλεγεί Πρόεδρος της Ελλάδας το 1975²³².

Ήταν επίσης εξέχον μέλος του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας, το οποίο είναι ένα από τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα. Ο Τσάτσος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας, το οποίο ιδρύθηκε το 1974 από μια ομάδα κεντρώων και συντηρητικών πολιτικών. Το κόμμα ιδρύθηκε στον απόηχο της κατάρρευσης της στρατιωτικής δικτατορίας που κυβέρνησε

²²⁹ Ι. Κριάρη-Κατράνη, *ό. π.*, σ. 595-603.

²³⁰ Π. Πετρίδης, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2000, σ. 17.

²³¹ Ι. Κ. Φίλανδρος, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στο δημόσιο βίο, 1956-1967 : ένταξη στην ΕΡΕ και πολιτική δράση», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 563-577.

²³² Ε.Π. Καραγιάννης, *ό. π.*, σ. 587-594.

την Ελλάδα από το 1967 και δεσμεύτηκε για την προώθηση της δημοκρατίας και την αποκατάσταση της πολιτικής σταθερότητας στη χώρα²³³.

Ο Τσάτσος διετέλεσε βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας από το 1974 έως το 1977 και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογίας και των πολιτικών του κόμματος. Ήταν γνωστός για την υποστήριξή του στη φιλελεύθερη δημοκρατία, τον συνταγματισμό και το κράτος δικαίου, και ήταν ένθερμος επικριτής του αυταρχισμού και του εξτρεμισμού²³⁴. Συνολικά, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν μια σημαντική προσωπικότητα στην ελληνική πολιτική σκηνή και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας. Η προσήλωσή του στη δημοκρατία και η προσφορά του στην ελληνική κοινωνία συνεχίζουν να μνημονεύονται και να γιορτάζονται σήμερα.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν ευρωβουλευτής Ελλάδας από το 1981 έως το 1984. Εκλέχτηκε βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας και κατά τη διάρκεια της θητείας του στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υπηρέτησε σε πολλές επιτροπές, συμπεριλαμβανομένης της Επιτροπής θεσμικών υποθέσεων και της Επιτροπής Εξωτερικών Υποθέσεων. Ως ευρωβουλευτής, ο Τσάτσος ήταν ισχυρός υποστηρικτής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής. Ήταν ένθερμος υποστηρικτής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και πίστευε στη σημασία μιας ενωμένης Ευρώπης που να βασίζεται σε κοινές αξίες και αρχές²³⁵.

Ο Τσάτσος ήταν επίσης γνωστός για τη συμβολή του στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού δικαίου και της νομολογίας. Ήταν διακεκριμένος νομικός υπότροφος και είχε υπηρετήσει ως καθηγητής συνταγματικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών πριν από την πολιτική του σταδιοδρομία. Χρησιμοποίησε την πείρα του για να προωθήσει την υπόθεση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη σύνταξη πολλών βασικών ευρωπαϊκών συνθηκών, συμπεριλαμβανομένης της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης και της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Συνολικά, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος υπήρξε σημαντική προσωπικότητα τόσο στην ελληνική όσο και στην ευρωπαϊκή πολιτική και η συμβολή του στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και το συνταγματικό δίκαιο συνεχίζει να αναγνωρίζεται και να τιμάται σήμερα²³⁶.

²³³ J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. 1946-1967*, Αθήνα 2002, σ. 51.

²³⁴ Α. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική Ιστορία. 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 446

²³⁵ Η. Νικολακόπουλος, *ό. π.*, σ. 102.

²³⁶ Λ. Μπενάκης, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και η Ευρώπη» στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 713-718.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος υπηρέτησε ως δικαστής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) στο Στρασβούργο της Γαλλίας, από το 1960 έως το 1971. Το ΕΔΑΔ είναι ένα διεθνές δικαστήριο που ιδρύθηκε βάσει της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για να εκδικάζει υποθέσεις σχετικά με παραβιάσεις αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων από τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης²³⁷.

Ως δικαστής στο ΕΔΑΔ, ο Τσάτσος συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συμμετείχε σε πολλές υποθέσεις ορόσημο, συμπεριλαμβανομένης της υπόθεσης *Lawless* κατά Ιρλανδίας, η οποία καθιέρωσε τη δικαιοδοσία του δικαστηρίου να εξετάζει τη νομιμότητα των έκτακτων μέτρων που λαμβάνονται από τα κράτη μέλη σε περιόδους εθνικής ασφάλειας. Ο Τσάτσος συμμετείχε επίσης στη σύνταξη της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, η οποία εγκρίθηκε το 1950 και έκτοτε έγινε μια από τις σημαντικότερες διεθνείς συνθήκες για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η συμβολή του στην ανάπτυξη του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ευρώπη του κέρδισε ευρεία αναγνώριση και σεβασμό μεταξύ των νομικών μελετητών και των επαγγελματιών του τομέα²³⁸.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αντιτάχθηκε στη στρατιωτική δικτατορία που κυβέρνησε την Ελλάδα από το 1967 έως το 1974. Ακολουθούν μερικά από τα κυριότερα σημεία των δραστηριοτήτων του εκείνη την περίοδο. Αρχικά, άσκησε κριτική στο καθεστώς: Ο Τσάτσος ήταν ένας από τους λίγους πολιτικούς που επέκριναν ανοιχτά το καθεστώς όσο ήταν στην εξουσία. Υποστήριξε ότι η δικτατορία ήταν αντισυνταγματική και ότι παραβίαζε τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα των Ελλήνων πολιτών²³⁹.

Το 1971 ο Τσάτσος παραιτήθηκε από τη Βουλή σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τις προσπάθειες του καθεστώτος να τροποποιήσει το σύνταγμα για να επεκτείνει την εξουσία του. Συνέχισε να εκφράζεται κατά του καθεστώτος, ακόμη και μετά την παραίτησή του. Ο Τσάτσος συμμετείχε στη δημοκρατική αντίσταση κατά της δικτατορίας, συνεργαζόμενος με άλλα στελέχη της αντιπολίτευσης για να οργανώσει διαδηλώσεις και διαδηλώσεις. Μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974, ο Τσάτσος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Ήταν

²³⁷ Χρ. Χρηστίδης, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και η πολιτική κρίση της δεκαετίας του '60», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 579-586.

²³⁸ Λ. Μπενάκης, *ό. π.*, σ. 713-718.

²³⁹ Λ. Μπενάκης, *ό. π.*, σ. 713-718.

μέλος της επιτροπής που συνέταξε το νέο σύνταγμα και αργότερα εξελέγη Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, όπου βοήθησε στην εδραίωση των δημοκρατικών θεσμών της Ελλάδας. Συνολικά, ο Τσάτσος ήταν εξέχων αντίπαλος της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μετάβαση της χώρας στη δημοκρατία²⁴⁰.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν ένας πολύ αξιολύβαστος ακαδημαϊκός και μελετητής του συνταγματικού δικαίου. Είχε διακεκριμένη ακαδημαϊκή καριέρα, υπηρέτησε ως καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών για πολλά χρόνια και δημοσιεύοντας πολυάριθμα άρθρα και βιβλία για το θέμα. Ο Τσάτσος ήταν γνωστός για την εξειδίκευσή του στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη σύνταξη του ελληνικού Συντάγματος του 1952, το οποίο ίσχυε μέχρι το 1975. Συνέβαλε επίσης σημαντικά στη σύνταξη του αναθεωρημένου Ελληνικού Συντάγματος του 1975, το οποίο καθιέρωσε την Ελλάδα ως κοινοβουλευτική δημοκρατία. Σε όλη τη διάρκεια της καριέρας του, ο Τσάτσος αναγνωρίστηκε ευρέως για την πνευματική του αυστηρότητα και τη δέσμευσή του στις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Οι συνεισφορές του στον τομέα του συνταγματικού δικαίου συνεχίζουν να μελετώνται και να θαυμάζονται από τους μελετητές σήμερα²⁴¹.

Έγραψε πολλά βιβλία για το θέμα, μεταξύ των οποίων «Συνταγματικό Δίκαιο», «Το Ελληνικό Σύνταγμα» και «Εισαγωγή στο Δημόσιο Δίκαιο». Το «Συνταγματικό Δίκαιο» είναι ένα βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσάτσου, το οποίο θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα έργα για το συνταγματικό δίκαιο στην Ελλάδα. Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1962 και έκτοτε έχει περάσει από πολλές εκδόσεις. Στο «Συνταγματικό Δίκαιο», ο Τσάτσος παρέχει μια ολοκληρωμένη ανάλυση του ελληνικού Συντάγματος και των αρχών που το στηρίζουν. Το βιβλίο καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, συμπεριλαμβανομένης της διάκρισης των εξουσιών, του ρόλου του δικαστικού σώματος, της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και της σχέσης μεταξύ της κεντρικής κυβέρνησης και των τοπικών αρχών. Το βιβλίο του Τσάτσου είναι γνωστό για το σαφές και περιεκτικό στυλ γραφής του, καθώς και για τη διεξοδική και οξυδερκή ανάλυση του συνταγματικού δικαίου. Έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως ως εγχειρίδιο σε νομικές σχολές στην Ελλάδα και σε άλλες

²⁴⁰ Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Κωνσταντίνος Τσάτσος, 1899 -1987», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 23-32.

²⁴¹ Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *ό. π.*, σ. 23-32.

χώρες και έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες. Το «Συνταγματικό Δίκαιο» παραμένει ένα σημαντικό έργο αναφοράς για μελετητές και επαγγελματίες του συνταγματικού δικαίου και θεωρείται ως θεμελιώδης συμβολή στη μελέτη αυτού του τομέα²⁴².

Η «Εισαγωγή στο Δημόσιο Δίκαιο» του Κωνσταντίνου Τσάτσου είναι ένα ευρέως αναγνωρισμένο εγχειρίδιο που παρέχει μια ολοκληρωμένη επισκόπηση του χώρου του δημοσίου δικαίου. Το βιβλίο καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, συμπεριλαμβανομένης της ιστορίας και της εξέλιξης του δημοσίου δικαίου, της σχέσης μεταξύ του κράτους και του ατόμου, τη δομή των κυβερνητικών και διοικητικών υπηρεσιών, το συνταγματικό δίκαιο, τις πολιτικές ελευθερίες και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το βιβλίο απευθύνεται σε φοιτητές και μελετητές νομικών, πολιτικών επιστημών και δημόσιας διοίκησης, καθώς και σε οποιονδήποτε ενδιαφέρεται για τα νομικά και πολιτικά συστήματα που διέπουν τα δημόσια ιδρύματα. Χρησιμοποιείται ευρέως ως εγχειρίδιο σε πανεπιστήμια και νομικές σχολές σε όλο τον κόσμο και θεωρείται έγκυρη πηγή για το θέμα του δημοσίου δικαίου²⁴³.

Το βιβλίο «Το Ελληνικό Σύνταγμα» παρέχει μια λεπτομερή ανάλυση του Συντάγματος της Ελλάδας, το οποίο υιοθετήθηκε για πρώτη φορά το 1975 και έχει τροποποιηθεί πολλές φορές έκτοτε. Το βιβλίο καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων που σχετίζονται με το ελληνικό Σύνταγμα, συμπεριλαμβανομένου του ιστορικού του υπόβαθρου, της δομής και του περιεχομένου του, του ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας, της Βουλής των Ελλήνων, του δικαστικού σώματος και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Εκτός από την περιεκτική κάλυψη του ελληνικού Συντάγματος, το βιβλίο παρέχει επίσης πληροφορίες για την πολιτική και νομική κουλτούρα της Ελλάδας και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι δημοκρατικοί θεσμοί της χώρας. Θεωρείται σημαντικό έργο για το θέμα και αναφέρεται ευρέως από μελετητές και επαγγελματίες του συνταγματικού δικαίου στην Ελλάδα και όχι μόνο²⁴⁴.

Στο βιβλίο του «Το Έθνος και η Ελληνική Διασπορά στην Πολιτική», ο Τσάτσος εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στην Ελλάδα και τις κοινότητες της διασποράς σε όλο τον κόσμο. Υποστηρίζει ότι η ελληνική διασπορά έχει διαδραματίσει σημαντικό

²⁴² Γ. Παπακώστας, «Κ. Τσάτσος: Από το δοκιμακό λόγο στη θεωρία της λογοτεχνίας», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 215-220.

²⁴³ Στ. Τσούπρου, Η πνευματική μορφή του Κωνσταντίνου Τσάτσου, στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 267-286.

²⁴⁴ Στ. Τσούπρου, *ό. π.*, σ. 267-286.

ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής και κουλτούρας, τόσο σε εσωτερικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ο Τσάτσος υπογραμμίζει τη σημασία της διατήρησης ισχυρών δεσμών μεταξύ του ελληνικού κράτους και των κοινοτήτων της διασποράς και καλεί να καταβληθούν μεγαλύτερες προσπάθειες για τη συμμετοχή των Ελλήνων της διασποράς στην πολιτική και πολιτιστική ζωή της Ελλάδας. Εξερευνά επίσης τις ιστορικές και πολιτιστικές ρίζες της ελληνικής διασποράς, εντοπίζοντας τα μεταναστευτικά πρότυπα των Ελλήνων σε όλη την ιστορία και εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους η διασπορά διατήρησε τη σύνδεσή της με την ελληνική γλώσσα, τον πολιτισμό και την κληρονομιά. Συνολικά, το βιβλίο του Τσάτσου προσφέρει μια στοχαστική και διορατική ανάλυση της σχέσης μεταξύ του ελληνικού έθνους και της διασποράς του και υπογραμμίζει τη σημασία της διατήρησης ισχυρών δεσμών μεταξύ των δύο²⁴⁵.

Η φιλοσοφία του Τσάτσου επηρεάστηκε από τη χριστιανική του πίστη, την ελληνική κληρονομιά του και τη δέσμευσή του στη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πίστευε στη σημασία της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και του κράτους δικαίου και υποστήριξε την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών²⁴⁶. Στα κείμενά του, ο Τσάτσος τόνισε την ανάγκη για ένα ισχυρό και αποτελεσματικό κράτος που θα μπορούσε να παρέχει την ευημερία των πολιτών του, σεβόμενη ταυτόχρονα την αυτονομία και την αξιοπρέπειά τους. Απέρριψε τον ολοκληρωτισμό και τον αυταρχισμό, υποστηρίζοντας ότι αυτές οι μορφές διακυβέρνησης ήταν ασυμβίβαστες με την ανθρώπινη ελευθερία και αξιοπρέπεια²⁴⁷.

Ο Τσάτσος πίστευε επίσης στη σημασία της εκπαίδευσης και της πνευματικής έρευνας. Έβλεπε την εκπαίδευση ως μέσο για την προώθηση της ανθρώπινης άνθησης και της κοινωνικής προόδου και πίστευε ότι η κριτική σκέψη και ο ανοιχτός διάλογος ήταν απαραίτητα για την πρόοδο της γνώσης και την ανάπτυξη μιας δίκαιης και δημοκρατικής κοινωνίας. Συνολικά, η φιλοσοφία του Τσάτσου χαρακτηριζόταν από προσήλωση στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου και οι ιδέες του συνεχίζουν να επηρεάζουν τον πολιτικό και πνευματικό λόγο στην Ελλάδα και όχι μόνο.

²⁴⁵ Λ. Μπενάκης, *ό. π.*, σ. 713-718.

²⁴⁶ Γ. Τσιαντή, «Εννοια και αποστολή της φιλοσοφίας κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 123-130

²⁴⁷ Π. Καραμούζης, «Η Πολιτική Λειτουργία της Θρησκείας στη Σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 131-151.

Είναι επίσης γνωστός για τη σημαντική συμβολή του στην ίδρυση και ανάπτυξη της Ακαδημίας Αθηνών. Η Ακαδημία Αθηνών είναι η Εθνική Ακαδημία της Ελλάδας, που ιδρύθηκε το 1926, με σκοπό την προώθηση της επιστημονικής και ερευνητικής αριστείας στην Ελλάδα. Ο Τσάτσος ήταν μέλος της Ακαδημίας από το 1955 και διετέλεσε Πρόεδρος της από το 1972 έως το 1975 και ξανά από το 1981 έως το 1989. Κατά τη διάρκεια της θητείας του, ο Τσάτσος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον εκσυγχρονισμό και επέκταση των ερευνητικών δραστηριοτήτων της Ακαδημίας και στις διεθνείς συνεργασίες της²⁴⁸.

Υπό την ηγεσία του Τσάτσου, η Ακαδημία Αθηνών επέκτεινε το πεδίο εφαρμογής της πέρα από τις φυσικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, για να συμπεριλάβει τις κοινωνικές και νομικές επιστήμες. Επίσης, ίδρυσε το Ερευνητικό Κέντρο για την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση της Ακαδημίας, το οποίο εστίασε στις νομικές, πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση²⁴⁹.

Ο Τσάτσος συνέβαλε επίσης στην ίδρυση της Διεθνούς Ένωσης Συνταγματικού Δικαίου, που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1981, και στην ίδρυση του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, που προωθεί την έρευνα και την ανάλυση σε ζητήματα ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και εξωτερικής πολιτικής. Συνολικά, οι συνεισφορές του Τσάτσου στην Ακαδημία Αθηνών συνέβαλαν στην ενίσχυση της θέσης της Ελλάδας στη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα και στην προώθηση των επιστημονικών και πνευματικών της επιτευγμάτων²⁵⁰.

Ήταν επίσης γνωστός μελετητής της φιλοσοφίας, ιδιαίτερα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, και ήταν γνωστός για το ενδιαφέρον του για την πλατωνική σκέψη. Ο πλατωνισμός του Τσάτσου είχε τις ρίζες του στην πίστη του στη θεμελιώδη πραγματικότητα των αιώνιων, αμετάβλητων μορφών ή ιδεών, τις οποίες έβλεπε ως την αληθινή ουσία της πραγματικότητας. Έβλεπε αυτές τις μορφές ως υπάρχουσες ανεξάρτητα από τον φυσικό κόσμο, αλλά ως την πηγή όλων όσων υπάρχουν στον κόσμο²⁵¹.

²⁴⁸ Κ. Σβολόπουλος, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και η Ακαδημία Αθηνών», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 33-38.

²⁴⁹ Κ. Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 33-38.

²⁵⁰ Κ. Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 33-38.

²⁵¹ Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, «Ο Πλατωνισμός του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 41-50.

Για τον Τσάτσο, η επιδίωξη της γνώσης και της σοφίας ήταν το υψηλότερο κάλεσμα των ανθρώπων και πίστευε ότι αυτή η επιδίωξη οδήγησε τελικά στην κατανόηση των αιώνιων μορφών. Έβλεπε τη μελέτη της φιλοσοφίας ως μέσο για να αποκτήσει πρόσβαση σε αυτές τις μορφές και πίστευε ότι ο ρόλος του φιλοσόφου ήταν να καθοδηγήσει τους άλλους στην επιδίωξη της γνώσης και της σοφίας²⁵².

Ο Τσάτσος είδε επίσης μια ισχυρή σύνδεση μεταξύ της πλατωνικής σκέψης και της χριστιανικής θεολογίας και πίστευε ότι οι διδασκαλίες του Πλάτωνα ήταν συμβατές με τις διδασκαλίες του Χριστιανισμού. Έβλεπε τόσο τον Πλάτωνα όσο και τον Χριστιανισμό να προσφέρουν μια πορεία προς την πνευματική φώτιση και μια βαθύτερη κατανόηση της φύσης της πραγματικότητας. Συνολικά, ο πλατωνισμός του Τσάτσου χαρακτηριζόταν από βαθύ σεβασμό για τη δύναμη της ανθρώπινης λογικής να κατανοεί τις θεμελιώδεις αλήθειες του σύμπαντος, καθώς και από δέσμευση για την επιδίωξη της γνώσης και της σοφίας ως απώτερο στόχο της ανθρώπινης ύπαρξης²⁵³.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν επίσης γνωστός για το ενδιαφέρον του για τη φιλοσοφία και ιδιαίτερα για τα έργα του Immanuel Kant. Ο νεοκαντιανισμός του Τσάτσου είχε τις ρίζες του στην πεποίθηση ότι η γνώση και η αλήθεια ήταν προϊόν της ανθρώπινης λογικής και ότι η ίδια η δομή του νου έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εμπειρίας μας για τον κόσμο²⁵⁴.

Σύμφωνα με τον Τσάτσο, ο νους δεν ήταν ένας παθητικός αποδέκτης των αισθητηριακών πληροφοριών αλλά ένας ενεργός συμμετέχων στη διαμόρφωση των αντιλήψεών μας για την πραγματικότητα. Πίστευε ότι ο νους δομούσε την εμπειρία μας για τον κόσμο με συγκεκριμένους τρόπους και ότι αυτή η δομή ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη δυνατότητα γνώσης και αλήθειας²⁵⁵.

Ο Τσάτσος είδε επίσης την ηθική ως μια σημαντική πτυχή της καντιανής φιλοσοφίας και πίστευε ότι η έννοια του ηθικού νόμου, που ήταν κεντρική στην ηθική θεωρία του Καντ, είχε σημαντικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη συμπεριφορά και την κοινωνική οργάνωση. Έβλεπε τον ηθικό νόμο ως μια καθολική αρχή που ίσχυε για όλα τα ανθρώπινα όντα, ανεξαρτήτως πολιτισμικού ή ιστορικού πλαισίου, και πίστευε ότι η τήρηση αυτής της αρχής ήταν απαραίτητη για την καλή λειτουργία της κοινωνίας²⁵⁶.

²⁵² Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *ό. π.*, σ. 41-50.

²⁵³ Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *ό. π.*, σ. 41-50.

²⁵⁴ Γ. Αποστολοπούλου, «Ο Κ. Τσάτσος και ο νεοκαντιανισμός», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 51-60.

²⁵⁵ Γ. Αποστολοπούλου, *ό. π.*, σ. 51-60.

²⁵⁶ Γ. Αποστολοπούλου, *ό. π.*, σ. 51-60.

Συνολικά, ο νεοκαντιανισμός του Τσάτσου τόνισε τη σημασία της λογικής, της γνώσης και της ηθικής στη διαμόρφωση της ανθρώπινης εμπειρίας και συμπεριφοράς. Έβλεπε τη φιλοσοφία ως ένα μέσο κατανόησης της θεμελιώδους δομής του νου και της φύσης της πραγματικότητας και πίστευε ότι αυτή η κατανόηση θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια πιο δίκαιη και δίκαιη κοινωνία²⁵⁷.

Αν και ήταν πρωτίστως γνωστός για τις πολιτικές και νομικές του συνεισφορές, ο Τσάτσος συνέβαλε επίσης σημαντικά στον τομέα της ηθικής φιλοσοφίας. Ο Τσάτσος πίστευε ότι η ηθική βασίζεται σε δύο θεμελιώδεις αρχές: τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και τον σεβασμό του κοινού καλού. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαιτούσε να αντιμετωπίζονται όλα τα άτομα με ίσο σεβασμό και να προστατεύονται τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματά τους. Αυτό περιελάμβανε το δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την επιδίωξη της ευτυχίας, καθώς και το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτική και κοινωνική ζωή²⁵⁸.

Παράλληλα, ο Τσάτσος πίστευε ότι το κοινό καλό ήταν εξίσου σημαντικό. Υποστήριξε ότι τα άτομα είχαν ηθική υποχρέωση να συμβάλλουν στην ευημερία της κοινότητας στο σύνολό της και ότι το κοινό καλό πρέπει να είναι η κατευθυντήρια αρχή πίσω από όλες τις πολιτικές αποφάσεις. Τόνισε επίσης τη σημασία της προσωπικής ευθύνης και της αυτοπειθαρχίας. Πίστευε ότι τα άτομα είχαν καθήκον να ενεργούν ηθικά και να αγωνίζονται για ηθική αριστεία. Έβλεπε αυτό ως μια δια βίου διαδικασία αυτοβελτίωσης και αυτογνωσίας, η οποία απαιτούσε από τα άτομα να αναλογιστούν τις δικές τους αξίες και πεποιθήσεις και να προσπαθήσουν να ευθυγραμμίσουν τις πράξεις τους με αυτές τις αξίες²⁵⁹.

Συνολικά, η ηθική φιλοσοφία του Τσάτσου τόνισε τη σημασία τόσο των ατομικών δικαιωμάτων όσο και των ευθυνών και την ανάγκη εξισορρόπησης αυτών με το κοινό καλό. Το έργο του συνεχίζει να έχει επιρροή στους τομείς της πολιτικής φιλοσοφίας και της ηθικής, και οι ιδέες του παραμένουν σχετικές με τις σύγχρονες συζητήσεις σχετικά με τη φύση της ηθικής και τον ρόλο των ατόμων στην κοινωνία²⁶⁰.

²⁵⁷ Γ. Αποστολοπούλου, *ό. π.*, σ. 51-60.

²⁵⁸ Κ. Ανδρουλιδάκης, «Λόγος, ελευθερία και παιδεία : τα θεμέλια της ηθικής φιλοσοφίας του Κ. Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 61-71.

²⁵⁹ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 61-71.

²⁶⁰ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 61-71.

Επίλογος

Την 1η Ιουλίου 1899 γεννήθηκε στην Αθήνα ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του. Με πνευματική επίγνωση, συναισθηματική ζωντάνια και υπεύθυνη κοινωνική και πολιτική δραστηριοποίηση, είδε όλα τα γεγονότα ενός σχεδόν ολόκληρου αιώνα. Είχε μια σύνθετη προσωπικότητα με πολλές διαφορετικές πτυχές. Υπηρέτησε ως καθηγητής πανεπιστημίου, ως πολιτικός και φιλόσοφος, επειδή ο ίδιος ανέπτυξε μια ισχυρή πνευματική προσωπικότητα με ισχυρά φιλοσοφικά θεμέλια από πολύ νεαρή ηλικία.

Ως πρώτος Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας είχε αντίκτυπο στην ελληνική πολιτική σκηνή. Στις 20 Ιουνίου 1975 η Βουλή των Ελλήνων τον εξέλεξε με 210 ψήφους από τους 295 παρόντες βουλευτές. Στην προεδρία παρέμεινε μέχρι τον Μάιο του 1980, εκτελώντας τα καθήκοντά του με αξιοπρέπεια και σεμνότητα. Κινήθηκε μεταξύ των ιδεών και της υλοποίησής τους ενώ ταυτόχρονα έπαιζε ρόλους διανοούμενου και πολιτικού άνδρα. Εργάστηκε σε αυτόν τον τομέα και, στην τελική του πρόταση, πρότεινε η αργή και ανοδική πρόοδος της ανθρωπότητας προς ένα παγκόσμιο διεθνές κράτος να θεωρηθεί ως υλοποίηση ιδεών και απόλυτων αξιών.

Στο βιβλίο του *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*, αποτύπωσε τη διασταύρωση της πολιτικής εμπειρίας και της κοσμοθεωρίας του, η οποία σχετίζεται με το ρητό του Πλάτωνα ότι η πολιτική δράση πρέπει να φωτίζεται από το φως της φιλοσοφίας. Σε αυτό το έργο εμφανίζεται η έννοια της Διεθνούς Οικουμενικής Υπερπολιτείας. Έχει περιγραφεί μεταξύ άλλων ως πολιτικός, ποιητής, συγγραφέας και φιλόσοφος. Η ανάλυση του έργου του επιβεβαιώνει την ιδιότητά του ως «δάσκαλου του Γένους» και «ευγενούς πρίγκιπα της πολιτικής», όπως περιγράφεται από τον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο, μαθητή και διάδοχο της φιλοσοφικής σκέψης του. Τα γραπτά του συνεχίζουν να είναι «άρτος του πνεύματος». Ταξίδεψε σε πολλά μονοπάτια σχεδόν ενός αιώνα πριν γίνει πνευματικός ηγέτης και αφήσει πίσω του κοινωνικό χρέος και μνημεία της ελληνικής σκέψης. Έφυγε αθόρυβα σε ηλικία 88 ετών, έχοντας «σφραγίσει την πνευματική και πολιτική εξέλιξη της σύγχρονης Ελλάδας» με την παρουσία και το έργο του.

Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως Προέδρου της Δημοκρατίας της Ελλάδας, ο Τσάτσος εργάστηκε για την προώθηση της εθνικής ενότητας και συμφιλίωσης και έπαιξε βασικό ρόλο στη σταθεροποίηση της χώρας σε μια περίοδο πολιτικής αναταραχής. Ήταν επίσης γνωστός για τις προσπάθειές του να προωθήσει

την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και να ενισχύσει τη σχέση της Ελλάδας με τους ευρωπαϊούς γείτονές της.

Συνολικά, οι συνεισφορές του Γσάτσου στο Σύνταγμα της Ελλάδας του 1975 ήταν σημαντικές και η δέσμευσή του για την προάσπιση των δημοκρατικών αξιών και την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων συνέβαλε στη διαμόρφωση του εγγράφου σε ένα από τα σημαντικότερα νομικά και πολιτικά έγγραφα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

Τσάτσος Κ., (Κάιρο) προς Γεώργιο Παπανδρέου, 4 Σεπτεμβρίου 1944, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 23/Γ2/2.

Τσάτσος Κ., “Διακήρυξις”, Αύγουστος 1935, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αθήνα, φακ. 22/Γ2/1.

Τσάτσος Κ., “Η Δημοκρατία των νέων”, στην: *Ακρόπολις*, 29 Ιουλίου 1935.

Τσάτσος Κ., “Η Δημοκρατία των νέων”, στην: *Ακρόπολις*, 30 Ιουλίου 1935.

Τσάτσος Κ., “Η ελληνική φύση”, στο: *Πριν από το ξεκίνημα*, Αθήνα 1988, σ.183-186.

Τσάτσος Κ., «Ελευθέριος Βενιζέλος», στο: *Τα Νέα Γράμματα* τχ. 4 (1936), σ. 332-338.

Τσάτσος Κ., «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, πνευματικός άνθρωπος», στο: *Τα Νέα Γράμματα* τχ. 1 (1937), σ. 69-71.

Τσάτσος Κ., «Ο Παλαμάς και η ελληνική γη», στο: *Τα Νέα Γράμματα* τχ. 2, 3, 4, (1935), σ. 66-76, 158-171, 206-223.

Τσάτσος Κ., Διακήρυξη Σοσιαλιστικής Ένωσης, α.χ., σ. 11, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αθήνα, φακ. 23/Γ2/1.

Τσάτσος Κ., Διακήρυξη, χ.χρ. και τις χειρόγραφες σημειώσεις του Κ. Τσάτσου για τις *Αρχές της Σοσιαλιστικής Ένωσης*. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Φ. Γ2/4

Τσάτσος Κ., προς άγνωστο παραλήπτη, α.χ., σ. 10, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 17/Γ1/1

Τσάτσος Κ., προς άγνωστο παραλήπτη, α.χ., σ. 10, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 17/Γ1/1.

Τσάτσος Κ., προς άγνωστο παραλήπτη, α.χ., σ. 3-5, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 17/Γ1/1.

Τσάτσος Κ., Υπόμνημα, α.χ., σ. 5-7, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 23/Γ2/2.

Τσάτσος Κ., Υπόμνημα, α.χ., σ. 8α, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 23/Γ2/2.

Τσάτσος Κ., Υπόμνημα, α.χ., σ. 9-10, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, φακ. 23/Γ2/2.

B. Βιβλιογραφία

Αγγελόπουλος Ά., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο: η μεγάλη ευθύνη των συμμάχων. Ένα βιβλίο-συνέντευξη στον Σοφοκλή Γ. Δημητρακόπουλο*, Αθήνα 1994

Αναστασίου Χ., «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και οι προοπτικές ανάπτυξης της Ελλάδας», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 683-694.

Ανδρουλιδάκης Κ., «Λόγος, ελευθερία και παιδεία : τα θεμέλια της ηθικής φιλοσοφίας του Κ. Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 61-71.

Αποστολοπούλου Γ., «Ο Κ. Τσάτσος και ο νεοκαντιανισμός», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 51-60.

Αραμπατζή Χ. Α., «Η πρώιμη πολιτική δράση του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 543-550.

Αρκουδέας Κ., *Το χαμένο Νόμπελ: Μια αληθινή ιστορία*, Αθήνα 2015

Βακαλόπουλος Α., *Νέα ελληνική Ιστορία. 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 1999

Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. 2

Δεληγεώργη Α., «Έθνος και εθνική συνείδηση στον έντεχνο-δοκιμιακό και αφοριστικό λόγο του Κ. Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 477-488.

Δεσποτόπουλος Κ. Ι., «Κωνσταντίνος Τσάτσος, 1899 -1987», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 23-32.

Ελύτης Ο., «Το Χρονικό μιας Δεκαετίας», στα: *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα 1982

Θεοτοκάς Γ., «Ιδεολογικές κατευθύνσεις» στο: Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα, 1925-1966*, Αθήνα 1996, τ. 1, σ. 363-369.

Κανελλόπουλος Π., «Heidelberg. Ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας», στο: *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Αθήνα 1980, σ. 159-161.

Καραγιάννης Ε.Π., «Επιρροές και αγωνίες: Κ. Τσάτσος και Κ. Καραμανλής, 1963-1974», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 587-594.

Καραμούζης Π., «Η Πολιτική Λειτουργία της Θρησκείας στη Σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 131-151.

Κοντογιώργης Γ., «Η έννοια και ο σκοπός της πολιτικής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 441-448.

Κούμας Μ., «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το πολιτειακό ζήτημα, 1935-1946», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 551-564.

Κουρκουβέλας Λ., «Η διεθνολογική σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 515-526.

Κριάρη-Κατράνη Ι., «Η συμβολή του Κ. Τσάτσου σε καίριες διατάξεις του Συντάγματος του 1975», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 595-603.

Λιναρδάτος Σπ., *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Αθήνα 1988

Μακρυδημήτρης Α., *Οι υπουργοί των Εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Αθήνα 2000

Μαρκεζίνης Σπ., *Πολιτική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος*, Αθήνα 1978, τ. 4

Μαρκεζίνης Σπ., *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, Αθήνα 1994, τ.2

Μαυρογορδάτος Γ. Θ., «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα 2006, σ. 308-309.

Μπεκίρης Β., *Η πολιτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλο στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2002

Μπεκίρης Β., *Ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος*, Αθήνα 1999

Μπενάκης Λ., «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και η Ευρώπη» στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 713-718.

Μπότσιου Κ. Ε., «Το πολιτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στις εκλογές του 1946», στο: *Οι εκλογές του 1946: σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2008, σ. 171-176.

Μπρατάκος Α., *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα 2002

Νικολακόπουλος Η., «Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κ. Καραμανλή και οι εκλογές του 1956», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2000, τ. 16, σ. 192-194.

Νικολακόπουλος Η., «Το μετέωρο βήμα προς την ομαλότητα: Φεβρουάριος 1945 - Μάρτιος 1946», στο: *Έξι στιγμές του Εικοστού Αιώνα: Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949*, Αθήνα 2012, σ. 25-30.

Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2001

Πάνος Κ., «Ελληνοκεντρισμός και αποφθεγματικός λόγος στο έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο: *Μνήμη Κωνσταντίνου Τσάτσου* (20 χρόνια από την εκδημία του-Κείμενα ομιλιών σε δώδεκα πόλεις της Ελλάδος), Αθήνα 2008, σ. 105-110.

Παπαδοπούλου Δ., «Άτομο - Πολιτεία - Ηγέτης: Η πολιτική φιλοσοφία του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 489-498.

Παπακώστας Γ., «Κ. Τσάτσος: Από το δοκιμιακό λόγο στη θεωρία της λογοτεχνίας», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 215-220.

Παπανούτσος Ε. Π., «Εθνικοί χαρακτήρες. Φυσικά είναι τα αίτιά τους, ή ηθικά;», στο: *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Αθήνα 1980, σσ. 187-191.

Πεντζοπούλου-Βαλαλά Γ., «Ο Πλατωνισμός του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 41-50.

Πεσμαζόγλου Γ., *Γύρω από την παλινόρθωσιν του 1935*, Αθήνα 1950

Πετρίδης Π., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2000

Πιπινέλης Π., *Γεώργιος Β΄*, Αθήνα 1951

Πλατή Ε. Ν., «Ο Διάλογος του Κωνσταντίνου Τσάτσου με τον Σεφέρη και τον Ελύτη πάνω στη Μοντέρνα Ποίηση», στα: *Τετράδια Ευθύνης 16*, Αθήνα 1982, σ. 94-114.

Πρεβελάκης Π., “Οι Διάλογοι σε μοναστήρι του Κωνσταντίνου Τσάτσου”, στα: *Τετράδια Ευθύνης 16*, Αθήνα 1982, σ. 46-48.

Σβολόπουλος Κ., «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και η Ακαδημία Αθηνών», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 33-38.

Σβολόπουλος Κ., *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, Αθήνα 1992, τ. 1

Σεφέρης Γ. & Τσάτσος Κ., *Ένας Διάλογος για την Ποίηση*, Αθήνα 1979

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄ (1935-1944)*, Αθήνα 1992

Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989

Τσάτσος Κ., *Πολιτική. Θεωρία πολιτικής δεοντολογίας*, Αθήνα 2000

Τσάτσος Κ., *Αισθητικά Μελετήματα*, Αθήνα 1977

Τσάτσος Κ., *Αποχαιρετισμός*, Αθήνα 1995

Τσάτσος Κ., *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Αθήνα 1980

Τσάτσος Κ., *Διάλογοι σε μοναστήρι*, Αθήνα 2011

Τσάτσος Κ., *Δοκίμια αισθητικής και παιδείας*, Αθήνα 1960

Τσάτσος Κ., *Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου*, Αθήνα 1945

Τσάτσος Κ., *Ελληνική πορεία*, Αθήνα 1968

Τσάτσος Κ., *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 2005

Τσάτσος Κ., *Η μυστική συνέντευξη του Κωνσταντίνου Τσάτσου στον Κώστα Ε. Τσιρόπουλο*, Αθήνα 1997

Τσάτσος Κ., *Θεωρία της τέχνης*, Αθήνα 1978

Τσάτσος Κ., *Λογοδοσία μιας ζωής*, Αθήνα 2019, τ. 1

Τσάτσος Κ., *Λογοδοσία μιας ζωής*, Αθήνα 2019, τ. 2

Τσάτσος Κ., *Ο Άγνωστος Καραμανλής, Μια προσωπογραφία*, Αθήνα 1984

Τσάτσος Κ., *Παλαμάς*, Αθήνα 1949

Τσάτσος Κ., *Πολιτική. Θεωρία πολιτικής δεοντολογίας*, Αθήνα 2000

Τσάτσος Κ., *Τα ποιήματα (1927-1972)*, Αθήνα 1973

Τσάτσου Ι., *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα 2000

Τσιαντής Γ., «Εννοια και αποστολή της φιλοσοφίας κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 123-130

Τσιρόπουλος Κ. Ε., “Δρομολόγιο. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, άνθρωπος του καιρού μας”, στα: *Τετράδια Ευθύνης 16*, Αθήνα 1982, σ. 184-186.

Τσιρόπουλος Κ., «Δρομολόγιο. Ο Κ. Τσάτσος άνθρωπος του καιρού μας», στην: *Ευθύνη* (1982) τχ. 16, σ. 184-185.

Τσούπρου Στ., Η πνευματική μορφή του Κωνσταντίνου Τσάτσου, στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 267-286.

Φίλανδρος Ι. Κ., «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στο δημόσιο βίο, 1956-1967 : ένταξη στην ΕΡΕ και πολιτική δράση», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 563-577.

Φιλίππου Φ., «Η αθώωση του Μένη Κουμανταρέα από το Εφετείο Αθηνών για το Αρμένισμα», στην: *Νέα Εστία* (2015) τχ. 1867, σ. 1097.

Φλάισερ Χ., *Στέμμα και σβάστιγκα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα 1995, τ. 1

Χατζηβασιλείου Ευ., “Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά: το ΔΣΚ το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946”, στο: *Οι εκλογές του 1946: σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2008, σ. 72-88.

Χατζηβασιλείου Ευ., «Κόσμοι των ιδεών, ορίζοντες της πράξης: Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το ελληνικό πολιτικό σύστημα, 1942-1975», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 527-542.

Χατζηβασιλείου Ευ., «Κωνσταντίνος Γεωργίου Καραμανλής: η δημιουργία ενός ηγέτη, 1907-1946», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα: διεθνές επιστημονικό συνέδριο*, Αθήνα 2008, σ. 40-41.

Χατζηβασιλείου Ευ., «Το πνευματικό υπόβαθρο των πολιτικών επιλογών: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο: *Κωνσταντίνος Τσάτσος, ομιλίες*, Αθήνα 2018, σ. 88-91.

Χατζηβασιλείου Ευ., *Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στο σταυροδρόμι: η «σοσιαλίζουσα» φάση, 1934- 1944*, Αθήνα 2003

Χατζηιωσήφ Χρ., «Εισαγωγή», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι Απαρχές, 1900-1922*, Αθήνα 1998, τ. Α1, σ. 33-34.

Χρηστίδης Χρ., «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και η πολιτική κρίση της δεκαετίας του '60», στα: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Τσάτσος, φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός»*, Αθήνα 2009, σ. 579-586.

Χρήστου Θ., *Αναζητώντας τον ένοχο και επιβάλλοντας την τάξη. Η αστυνομία σε αναζήτηση ρόλου τα χρόνια του αγώνα της ανεξαρτησίας (1821-1830)*, Αθήνα 2021

Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Από το '21 στο 2021*, Καλαμάτα 2021

Χρήστου Θ., *Ιχνηλατώντας τη συμβολή της Καλαμάτας και της μεσσηνιακής ενδοχώρας στο έπος της ανεξαρτησίας. Σηματωροί και αγωνιστές του 1821*, Καλαμάτα 2021

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940- 1941)*, Αθήνα 2001

Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Χρονολόγιο της Επανάστασης του 1821. Νοηματοδοτώντας τα χρονικά οροθέσια του αγωνιζόμενου έθνους*, Τρίπολη 2021

Χριστοδουλίδης Θ.Α., *Διπλωματική ιστορία από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες (1815-1919)*, Αθήνα 1991

Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. 1946-1967*, Αθήνα 2002

Vitti M., *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και Μορφή*, Αθήνα 1979

Περίληψη

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν Έλληνας πολιτικός, νομικός και ακαδημαϊκός που διετέλεσε πρόεδρος της Δημοκρατίας από το 1975 έως το 1980. Γεννήθηκε την 1η Ιουλίου 1899 στην Αθήνα. Σπούδασε νομικά στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου αργότερα έγινε καθηγητής συνταγματικού δικαίου. Διετέλεσε βουλευτής από το 1961 έως το 1963 και ξανά από το 1974 έως το 1975. Υπηρέτησε επίσης ως Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων στην κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή από το 1956 έως το 1958 και ως υπουργός Εσωτερικών από το 1963 έως 1964. Αξιοσημείωτη υπήρξε η συμβολή του στη «Σοσιαλιστική Ένωση». Πέθανε στις 8 Οκτωβρίου 1987 στην Αθήνα.